

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE KADIN DAYANIŞMASI: 'KIZ KARDEŞLİK' VE MİLLİYETÇİLİĞİN DUYGUSAL BOYUTLARI*

*Aylin Benazır ATEŞ***

Öz: Çalışmada II. Meşrutiyet dönemi kadın dayanışması ve milliyetçilik arasındaki ilişki, duygular tarihi perspektifinden incelenmektedir. Kadınların toplumsal rollerinin yeniden tanımlandığı bu dönemde, “kız kardeşlik” kavramı hem bir dayanışma aracı hem de milliyetçi ideolojilerin şekillendirdiği bir olgu olarak öne çıkmaktadır. Çalışma, milliyetçiliğin kadın dayanışmasını nasıl dönüştürdüğünü ve kadınların milliyetçi projelere nasıl dahil edildiğini ele almaktadır. Milliyetçi söylemler, kadınları ulusun annesi, eğitimcisi ve kültürel taşıyıcısı olarak konumlandırarak, dayanışmayı belirli ideolojik çerçeveler içine hapsetmektedir. Bu çalışma, kadınların toplumsal rollerinin ve duygusal pratiklerinin milliyetçi söylemlerle nasıl şekillendiğini ele almaktadır. Duygular yalnızca bireysel deneyimler olarak değerlendirilmemektedir. Çalışmada toplumsal dayanışmayı güçlendiren veya sınırlandıran bir araç olarak duyguların işlevine dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda, tarihsel ve sosyolojik analiz yöntemleri kullanılarak, duyguların millî kimlik inşasında ve kadınların dayanışma pratiklerinde oynadığı rol incelenmektedir. Çalışmada dönemin kadın gazeteleri gibi birincil kaynaklardan yararlanılarak, kadınların milliyetçilik ekseninde inşa edilen toplumsal rollerine dair yeni bir perspektif sunma amaçlanmaktadır. Bu çalışma, milliyetçi ideolojilerin kadın dayanışmasını hem destekleyen hem de sınırlandıran yönlerini ortaya koyarak, toplumsal cinsiyet ve milliyetçilik çalışmalarına katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: Milliyetçilik, II. Meşrutiyet, kadın dayanışması, duygular tarihi.

* Atıf Bilgisi / Citation: Ateş, A. B. (2025). II. Meşrutiyet Dönemi'nde Kadın Dayanışması: 'Kız Kardeşlik' ve Milliyetçiliğin Duygusal Boyutları. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (43), 201-234.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 25.12.2024 - 17.03.2025

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information.

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

Açıklama / Explanation: Bu makale 2025 yılında Dr.Öğr.Üyesi Nagehan ÜSTÜNDAĞ danışmanlığında tamamlanan “Duygular Tarihinde Kadın: Geç Osmanlıdan Erken Cumhuriyete” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., E-posta: aylinb.ates@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3757-3024.

Women's Solidarity During the Second Constitutional Period: 'Sisterhood' and the Emotional Dimensions of Nationalism

Abstract: This article investigates the interplay between female solidarity and nationalism during the Second Constitutional Period through the analytical framework of the history of emotions. During this period, when's social roles were being redefined, the concept of "sisterhood" emerged both as a tool of solidarity and as a phenomenon shaped by nationalist ideologies. The analysis demonstrates how nationalist ideologies redefined the parameters of female solidarity and incorporated women into broader nation-building projects. Within these discourses, women were inscribed as "mother of the nation", educators, and cultural transmitters, thereby situating their solidarity within circumscribed ideological boundaries. This study also addresses how women's social roles and emotional practices were shaped by nationalist narratives. Emotions are not evaluated as individual experiences; rather, the study highlights their function as tools that could either strengthen or restrict social solidarity and through historical and sociological analysis, it examines the role of emotions in the construction of national identity and women's solidarity practices. Utilizing primary sources such as women's periodicals of the era, the paper aims to offer a new perspective on the social roles of women constructed within the framework of nationalism. In this context, through historical and sociological analysis, the role of emotions in the construction of national identity and women's solidarity practices is examined. Drawing on primary sources such as women's periodicals of the era, the study aims to offer a new perspective on the social roles of women within the framework of nationalism. By revealing how nationalist ideologies both supported and constrained female solidarity, this research seeks to contribute to the fields of gender and nationalism studies.

Keywords: Nationalism, Second Constitutional Period, female solidarity, history of emotions.

Giriş

II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı modernleşme sürecinin en önemli aşamalarından biri olarak, kadınların toplumsal hayatta görünürlük kazandığı, hak talep ettiği ve kendi kimliklerini inşa etme çabalarının ivme kazandığı bir dönemi temsil etmektedir. Bu süreçte kadınlar hem bireysel hem de kolektif düzeyde, toplumsal ve siyasal dönüşümlerin aktif bir parçası olmuşlardır. Kadınların bu dönemdeki mücadeleleri ve dayanışma pratikleri, yalnızca kadın haklarının genişletilmesi açısından değil, aynı zamanda milliyetçi ideolojiyle şekillenen toplumsal cinsiyet normlarının yeniden tanımlanması bakımından da dikkate değerdir.

Kadın dayanışması, bu dönemde ortaya çıkan ve belirli bir kesimi bir araya getiren "kız kardeşlik" kavramı üzerinden anlamlandırılabilir. Kız kardeşlik, kadınların ortak deneyimleri ve duygusal bağları temelinde kurulan bir dayanışma biçimi olarak, toplumsal cinsiyet rollerini ve patriyarkal yapıları sorgulayan bir zeminde yükselmiştir. Bununla birlikte, milliyetçiliğin giderek güç

kazandığı bu dönemde, kadınların dayanışma pratikleri, millî ideolojilerin etkisiyle yeniden şekillenmiştir. Bu bağlamda, milliyetçi söylemler, kadın dayanışmasını hem güçlendiren hem de sınırlandıran bir rol oynamıştır; bir yandan ortak bir ulusal kimlik ve aidiyet duygusu yaratırken, diğer yandan bu dayanışmayı belirli sınıfsal, etnik ve dinî sınırlar içinde tanımlamıştır.

Bu çalışma, II. Meşrutiyet döneminde kadın dayanışmasının duygusal boyutlarını ele alarak, duygular tarihine özgü bir bakış açısı sunmayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede, Barbara Rosenwein'in "duygu toplulukları" kavramından hareketle, kadınların duygusal bağlarının nasıl toplumsal bir dayanışma zeminine dönüştüğünü incelemektedir. Aynı zamanda, William Reddy'nin "duygu rejimleri" kavramı ışığında, milliyetçi ideolojilerin kadınların duygusal deneyimlerini nasıl yönlendirdiği ve kontrol altına aldığı analiz edilmektedir. Makalede, özellikle Kadın¹² ve Türk Kadını³ gibi dönemin önde gelen kadın dergileri temel alınarak, kadınların dayanışma pratiklerinde duyguların nasıl bir rol oynadığı tartışılmaktadır.

1. II. Meşrutiyet ve Kadınların Toplumsal Konumu

1.1. Tanzimat Dönemi Gelişmeler

18. yüzyılın en yenilikçi padişahı olarak kabul edilen III. Selim (1789-1807) (Akşin, 2007, 84), Osmanlı Batılılaşma hareketinin öncüsü, siyasi reformların temsilcisi olarak anılmaktadır. Osmanlı diplomasisinde yeni bir dönem olarak kabul edilen bu dönemde, önemli gelişmeler yaşanmış, III. Selim Avrupa

¹ Çalışmada yararlanılan her iki derginin çeviri yazısı Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı tarafından yapılmıştır. Böylelikle dergilerin bütün sayılarına erişim mümkün olmuş, dergilerde yer alan yazılar konu bağlamında değerlendirilmiştir.

² Türk milliyetçiliğinin özünün oluştuğu tartışma alanlarından birisi olan *Kadın* dergisinin yazarları ve desteklediği düşüncelerle bir Jön Türk dergisi olduğunu söylemek mümkündür (Kılıç Denman, 2010, ss. 13, 19). İttihat ve Terakki'nin de merkezi olan Selanik'in özgürlük ortamı Kadın'ın doğmasına zemin hazırlamıştır (Kılıç Denman, 2010, s. 19).

³ Türk Kadını dergisinin, diğer kadın dergilerinden ayrılarak adında "Türk" kelimesine yer vermesi, ağırlıklı olarak milliyetçi kadınlar tarafından tercih edilmekte olduğunu, okurlarının ve yazarlarının çoğunlukla milliyetçi kadınlardan oluştuğunu düşündürmektedir. Diğer taraftan yazar kadrosunda yer alan erkek yazarların önemli bir bölümü ilerleyen süreçte milliyetçi elitin yanında yer almıştır (Mahir-Metinsoy, 2010, s. xx). Milliyetçiliğin yükselişe geçtiği bu dönemde gerek milliyetçi gerek erkek egemen bir söyleme sahip olan *Türk Kadını* dergisinde dönemin önemli feminist yazarlarının yazılarına rastlanmaktadır (Mahir-Metinsoy, 2010, s. xxi). *Türk Kadını* dergisinin Osmanlı modernleşmesinin ve Jön Türklerin toplumsal değişime olan bakışının kadın alanındaki izdüşümü (Mahir-Metinsoy, 2010, s. xxvi) olması hasebiyle çalışmada bu dergiden yararlanılmıştır.

ülkelerine gönderdiği elçilerden⁴ rapor hazırlamalarını istemiş, Batıdaki siyasi, askerî gelişmeleri yakından izlemeye çalışmıştır. İmparatorluğun askeri gücünü eski hâline getirmeye çalışan Sultan Selim, (İnalcık, 2013a, s. 51) Osmanlı sosyoekonomik sisteminde de önemli değişiklikler yapma niyeti ile hareket etmiştir (Karpaz, 2006a, s. 22).

Bu dönemde modern okullar açılmış, Fransa'dan eğitimciler getirilmiştir. Toplumsal düzende yaşanan değişiklikler, eski düzenin köklü eğilimlerini güçsüzleştirme ve yeniye yer açma noktasında alınan diğer önlemlerden daha etkili neticelere yol açmıştır (Karpaz, 2006a, s. 23).

Diğer taraftan Osmanlı toplumunda değişikliğe ihtiyaç olduğunu düşünen III. Selim, ulemanın muhalefetiyle karşı karşıya kalmıştır. 1807'de yaşanan yeniçeri ayaklanması neticesinde III. Selim'in saltanatı sona ermiştir (İnalcık, 2013a, ss. 52-53). III. Selim'in ardından tahta geçen IV. Mustafa'nın saltanatı, II. Mahmud'un Alemdar Mustafa Paşa tarafından sultan ilan edilmesiyle son bulmuştur (İnalcık, 2013a, s. 54).

II. Mahmut (1808-1839) yenilikçi padişahların olumsuz deneyimlerini göz önünde bulundurmuş, askeri reformlara öncelik vermiştir. Batının yükselişinde askeri kurumların yanı sıra mali kaynakların kullanımının da önemli olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra II. Mahmut döneminde Batının yeni özellikleri keşfedilmiş, bu doğrultuda birtakım değişiklikler yapmaya karar verilmiştir; yeni bir millî eğitim sistemi, idari yapı, yargı mekanizması inşa edilmesi gerektiği düşüncesine odaklanılmıştır (Mardin, 1991b, ss. 13-14).

Yaşanan büyük sorunların ardından II. Mahmud, Batılı güçlerin desteğine ihtiyaç olduğuna ve Osmanlı idaresinin modernleşmesi gerektiğine dikkat çeken reformcu diplomatların önerilerini değerlendirmiş, bu doğrultuda önemli adımlar atmıştır. Bu dönemde devlet dairelerinde düzenleme yapılmış, modern posta teşkilatı kurulmuş, meslek okulları inşa edilmiş, kıyafette modernizasyona gidilmiştir. İnalcık'a göre II. Mahmut'un en önemli başarısı, idari anlamda elde ettiği güçtür (İnalcık, 2013a, ss. 59-60).

Haziran 1839'da yaşanan Nizip Bozgununu 1 Temmuz 1839'da II. Mahmud'un ölümü izlemiş, bu dönemde yaşanan problemlerin çözümü Hariciye Nazırı Reşit Paşa'nın reformlarında aranmıştır. Mustafa Reşit Paşa tarafından 3 Kasım 1839'da Gülhane'de okunan Tanzimat Fermanı, reform devrini başlatmıştır (İnalcık, 2013a, s. 60). Ferman, Müslüman ve gayrimüslim tüm tebaanın can, mal ve ırz güvenliğini teminat altına almaktadır (Kasaba, 2011, s. 44).

⁴ Örneğin Viyana elçisi Ebû Bekir Râtıb Efendi, 1791 yılında idari ve askeri kurumların yanı sıra, posta teşkilatına, teknolojik ve sosyal gelişmelere ilişkin detaylı bir rapor sunmuştur (İnalcık, 2013a, s. 51).

Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme hareketlerinin temelini Tanzimat Fermanı (1839) ile atıldığı kabul edilmektedir. Bu dönemde hukuk alanında ve devlet teşkilatında önemli değişiklikler yapılmıştır (Abadan, 2006, s. 38). Türk modernleşmesi açısından bir dönüm noktası Tanzimat dönemi, politik, ekonomik, hukuki, toplumsal ve kültürel açılardan önemli gelişmelere temel teşkil etmesi hasebiyle oldukça önemlidir (Akyıldız, 2012, s. 103).

Oldukça önemli bir tarihsel evre olarak kabul edilen Tanzimat Dönemi her alanda Osmanlı devlet yapısını ve toplumsal yapıyı yeniden biçimlendirmeye başlamıştır (Seyitdanlıoğlu ve İnalçık, 2006, s. ix).

Tanzimat sonrası gerçekleştirilen reformlar, kadının statüsünde önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Esaret ve köleliğin kaldırılması, ardından 1856'da çıkarılan Arazi Kanunu'na göre kız çocuklarına veraset hakkının kazandırılması, dönemin önemli değişikliklerindendir (Kılıç Denman, 2010, s. 1) Hukuki reformları, eğitim alanında yaşanan değişimler izlemiştir. Tanzimat'ın eğitim politikası ile ağırlıklı olarak seçkin bir zümre oluşturma hedeflenmiştir ancak zamanla daha kapsamlı sonuçlar elde edilmiştir (Kasaba, 2011, s. 49) Tanzimat dönemi ile kadınlara mesleki ve kültürel alanlarda eğitim verilmeye başlanmış ve bu durum Türk kadınının çalışma hayatına aktif katılımını sağlamıştır (Kurnaz, 2015, s. 61).

Tanzimat dönemine kadar kız çocukları yalnızca sıbyan mektebine gidebilmektedir. Ancak bu dönemde kadınlar için Tıbbiye Mektebi'nde ebelik kursları açılmış (1842), 1858'de ilk kız rüştiyesi, ardından İstanbul'da ilk kız sanayi okulu (1869) açılmıştır (Kılıç Denman, 2010, s. 1). 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile rüştiyelerin çoğaltılmasına karar verilmiştir (Kurnaz, 2015, ss. 24-25). Kız çocukları için açılan bu okullardan ötürü kadın öğretmenlere ihtiyaç duyulmuş ve bu gerekçeyle 1870 senesinde Darü'l-muallimât (Öğretmen Okulu) açılmıştır (Kılıç Denman, 2010, s. 1)⁵.

Tanzimat ile birlikte Osmanlı toplumunda üst sınıf kadınların giderek özgürleştiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde kadınların özgürlüğe kavuşmalarını konu alan yayınlar görülmekte⁶, Osmanlı seçkinleri arasında kadının toplumsal konumu tartışılmaktadır (Mardin, 1991b, s. 33).

⁵ Eğitimle ilgili detaylı bilgi için bk. Akyüz, Y. (2007). *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 - M.S. 2007* (11. bs). Ankara: Pegem Yayıncılık; Kurnaz, Ş. (2015). *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923* (2. bs). İstanbul: Ötüken; Alkan, M. Ö. (2000). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924* (Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt: 6). Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

⁶ Örneğin Tanzimat Fermanının yürürlüğe girmesinin ardından, Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* adlı eseri ile görücü usulü evlilikleri eleştirdiği görülmektedir. Diğer taraftan Ahmet Mithat Efendi, Samipaşazade Sezai gibi pek çok yazar eserlerinde modernleşme, kadının toplumsal konumu gibi konuları ele alıyorlardı (Mardin, 1991b, s. 33).

1.2. II. Meşrutiyet Dönemi Gelişmeler

19. yüzyılın son döneminde gerek ekonomik gerek toplumsal alanlarda büyüme ve farklılaşma yaşanmış ve ideolojik bir değişim gerçekleşmiştir. Türk milliyetçiliğinin, Osmanlıcılığın önüne geçtiği bu dönemde, yaşanan siyasi olaylar bir dönüm noktasına ulaşmıştır. Yaşanan krizler neticesinde 1908 yılında II. Abdülhamid yönetimine son verilmiştir (Karpas, 2006b, ss. 50-51). Aydınlar sınıfının, II. Abdülhamid döneminde politik açıdan önemli bir grup hâlini alması Osmanlı Devleti'nin değişimiyle ilgili en mühim gelişmelerden birisi olmuştur (Karpas, 2006b, s. 60).

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, “bir Osmanlı toplumu” yaratma düşüncesi ile açılan idadi liseleri neticesinde aydın Batıcı bir kuşak yetişmiştir. Bunun sonucunda Batılılaşmanın 1908 Jön Türk Devrimi⁷ ile seçkin zümre arasında güçlendiğini, vazgeçilmez bir ideal hâline geldiğini söylemek mümkündür. İncılık, Türkiye'nin bağımsız ulus devlet olarak varlığını ve gelişimini, Batılılaşma idealini benimseyen seçkin bir zümrenin liderliğine borçlu olduğunu dile getirmektedir (İncılık, 2016, s. 277). Jön Türkler gerek eğitim alanında gerekse politik ve ekonomik alanda bir dizi reformlar yapmışlardır. Siyasi partiler kurulmuş, milliyetçilik gibi çeşitli ideolojiler ülke çapında yaygınlaşmaya başlamıştır. Böylelikle, Osmanlı Devleti için siyasi modernleşme dönemi başlamıştır (Karpas, 2006b, s. 69).

Osmanlı devletindeki dönüşüm bir nevi Avrupa tarafından başlatılmış, siyasal yeniden örgütlenme, biçimsel olarak Avrupa'daki örneklerine benzeyen bir yapının ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Jön Türkler, var olan İslami ulusu, Avrupa'nın etnik-ulus modeli temeli üzerine kurulu bir Türk devletine dönüştürmeye çalışmıştır (Karpas, 2001, s. 73). Jön Türk dönemi ile Türk milliyetçiliği gelişmeye başlamıştır (Arai, 2016, s. 20).

Türk düşünce hayatında oldukça önemli değişimler yaratan II. Meşrutiyet, toplumda farklı siyasi fikirlerin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiş, bu özgürlük ortamı sayesinde ortaya çıkan farklı birtakım fikir odakları çeşitli imkanları kullanarak toplumsal yaşama etki etmiş ve kitleleri yönlendirmeye çalışmıştır. İkinci Meşrutiyet dönemi, Osmanlı tarihinde “düşünen bir toplum manzarası” sergilemesi ile oldukça dikkat çekici bir dönemdir (Nişancı, 2010, s. 59). İmparatorlukta Tanzimat ile başlayan ve uzun yıllardan beri devam etmekte

⁷ 1839-1876 yılları arasında gerçekleştirilen Tanzimat reformlarının, 93 Harbi (1877-1878) ve sonrasında yaşananlar neticesinde, II. Abdülhamid döneminde, yaşanan sorunun anayasa ve demokratik bir idari sistemle iyileşeceğini düşünen Genç Türkler, anayasal rejim yani meşrutiyet için gizli bir faaliyet içine girmiştir. 1900'lü yıllara gelindiğinde yaşanan birtakım ağır krizler neticesinde, bu aydın grup ve onları destekleyenler, krizi bertaraf etmek amacıyla harekete geçmişlerdir (İncılık, 2013b, s. 315).

olan tartışmalar 1908-1918 arası dönemde, “Batılılaşma” sorunlarının tamamını içeren bir hâle gelmiştir. Aralarındaki farklara rağmen dönemin fikir akımlarının çıkış noktası, Batı’dan ne kadar ve ne şekilde yararlanılacağı olmuştur (Nişancı, 2010, ss. 59-60). Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük, Sosyalizm ve Batıcılık Osmanlı son dönemde ortaya çıkan önemli fikir akımlarındandır.

Osmanlıcılık düşüncesiyle, farklı etnik kimlikleri İmparatorluk çatısı altında bir arada tutmak, bir “üst kimlik olarak Osmanlı milleti” oluşturmak hedeflenmiştir (Demir, 2011, ss. 334-335). Bu kimlik ile aidiyet duygusu oluşturmaya çalışılmıştır. Mevcut sorunların çözümünü farklılıkları aynı potada eriterek yeni bir kimlik inşa etmekte bulan İmparatorluğun, hedeflediği bu yeni kimliği, “devlet merkezli sosyo-politik bir kimlik” şeklinde tanımlamak mümkündür (Durgun, 2020, s. 302).

Osmanlıcılık fikrinin rasyonalist bir devlet projesi olarak, toplumla duygusal uyum ve süreklilik kazanamadığı için imparatorluğun baskın kimlik bileşenlerinden biri olan İslam ön plana çıkarılmıştır (Durgun, 2020, s. 302). Padişahın İslamcılığa olan ilgisi, 1860’lardan itibaren, artış göstermiştir. Bu dönemde Tanzimatçıların Batıya olan ilgisindeki artış Osmanlı aydınları tarafından eleştirilmelerine sebep olmuş, 1870 itibarıyla Türkiye için “Batılılık”ı karşı “İslami bir model”e ağırlık veren düşünürler bir araya gelmiştir. 1878 yılında yaşanan önemli gelişmelerin de etkisiyle bu düşünceler dönemin padişahı II. Abdülhamid için de geçerli hale gelmeye başlamıştır. Padişah, İslam’ın birleştirici güce sahip olduğunu hem de ülke dışındaki Müslümanlar için emperyalizme karşı bir kalkan olabileceğini düşünmüştür. Buradan hareketle Müslümanlık bilincini halk arasında yaymaya çalışmıştır (Mardin, 1991a, s. 16). “İnnemel’l-mü’mine ihve” (bütün Müslümanlar kardeştir) ilkesi ile İslam’ın kurması gereken siyasi birimin bütün Müslümanlardan oluşacak bir devlet idealinden bahsedilmektedir (Mardin, 1991a, s. 27).

Osmanlıcılık kimliğinde olduğu gibi, İslamcılık da devlet projesi olarak gündeme gelmiş, aidiyet duygusu din vasıtasıyla tesis edilmesiyle çalışılmıştır. Ancak yine de başarılı olunamamış, tahmin edilen neticeler gerçekleştirilememiştir (Durgun, 2020, s. 302).

Türkçülük akımı, İslamcılar için çözümü kolay olmayan bir sorun oluşturmuştur. Bu düşünceye sahip olan İslamcılar için “Türk”lük etrafında ortaya çıkacak milliyetçi bir düşünce, Müslümanların bir merkezde bir araya gelmesine engel olmaktadır (Mardin, 1991a, s. 28).

Türkçülük fikri, diğer akımların başarılı olamayacağını düşünmektedir. Türk milletinin siyasi, toplumsal ve kültürel birliğini tesis etmeyi amaçlayan Türkçülük öncelikle edebî eserlerde kendini göstermiştir. Ülken, ilk Türkçülerin Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal gibi Tanzimat dönemi edebiyatçıları olduğunu söylemektedir (Ülken, 2007, s. 149). Bu dönemde dilde sadeleşmeye gidilmiş,

Türkçenin zenginleştirilmesi hedeflenmiştir. 1860-1870 arası dönemde Batı etkisiyle canlanan Türkçülük eğilimleri bir süreliğine etkisini kaybetmiş, I. Meşrutiyet sonrası yaşanan gelişmeler neticesinde Türkçülük hareketi yeniden etkisini göstermiştir (Ülken, 2007, s. 153). Ancak buna karşılık Akçura, Osmanlı devletinde ve diğer Türk devletlerinde 20. yüzyılın ilk yarısına kadar Türkçülük fikrinin var olduğunu düşünmemektedir. Ayrıca Tanzimat ve Genç Osmanlılık hareketlerinde de Türkleri bir araya getirmek fikrinin varlığına dair izlerin bulunmadığını dile getirmektedir. O, Türkçülük fikrinin gelişimini Osmanlıların Almanlarla olan ilişkisindeki artışa bağlamaktadır (Akçura, 1976, s. 23). Ziya Gökalp ise Türkçülüğü modernleşme üzerinden ele almaktadır⁸. Çalen, Balkan Savaşları'nın Türkçülüğün gelişimi üzerindeki etkisinden bahsetmekte, 1912 yılından 1918'e kadar geçen süreçte milliyetçi düşüncenin çok mühim bir ilerleme kaydettiğini söylemektedir (Çalen, 2017, s. 24).

Sosyalizm düşüncesine kısaca bakacak olursak; Peyami Safa'nın diğer fikir akımlarını destekleyenlerin sosyalizmin Türk toplumuna uzak olduğu konusunda hemfikir olduklarını söylediği görülmektedir (Tunçay, 1982, s. 342). Osmanlı sosyalistlerinden bahsetmek mümkün olsa da İmparatorlukta bir sosyalist hareketin mevcudiyetinden söz etmek güçtür. Bahsedilen dönemde sosyalizmin etkin olabilmesi için işçi sınıfı, sendikal hareket, sınıf mücadelesi gibi zaruri koşulların Osmanlıdaki varlığı üzerine konuşmak oldukça güçtür (Ahmad, 1995, ss. 13-32). Diğer taraftan Akşin toplumsal ve kültürel eksikliklerin yanı sıra Osmanlı toplumunun ekonomik ve toplumsal açıdan az gelişmiş olması yani sanayinin gelişmemiş olması nedeniyle Osmanlıda işçi sınıfının da gelişemediğini haliyle İmparatorlukta sosyalizmin gelişmediğini, zayıf bir hareket olarak kaldığını dile getirmektedir (Akşin, 2007, s. 104).

Batıcılık düşüncesi ise Batı'nın yeniliklerinden faydalanılması gerektiğini savunmaktadır. Bu dönemde Batı'ya karşı hissedilen hayranlık duygusu ve Batı'yı anlama arzusu önemli bir değişimi beraberinde getirmiştir. Osmanlı'nın laikleşme serüveni, yalnızca eğitimde ve hukuki alanda değil, toplumsal yaşamın her alanında görülmüştür. Diğer taraftan bu değişim, toplumda Batı kurumları ve İslam kurumları arasında ikiliklerin, çekişmelerin ortaya çıkmasına da sebep olmuştur (İnalçık, 2016, s. 278).

Burada, Jön-Türklerin sahip olduğu “kuvvetli ve üstün olan her şey batıdadır” şeklindeki hayranlık duygusu oldukça dikkat çekicidir. Jön Türkler, Tanzimatçılardan farklı olarak, geçmişten gelen pek çok şeyi radikal bir biçimde değiştirmeye, dönüştürmeye karar vermişlerdir. Bu bağlamda kadın hakları,

⁸ Detaylı bilgi için bk. Z. Gökalp. (1976). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* (Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları Seri: 4). Ankara: Emel Matbaacılık. Z. Gökalp. (2019). *Türkçülüğün Esasları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

nüfus ve ailenin modernleşmesi konusunda önemli kararlar verilmiştir (Nişancı, 2010, s. 61).

Berkes'e göre, 1908 Devrimi ile ortaya çıkan sonuçlardan birisi siyasi partidir. Bir diğer önemli sonuç, devrimin yarattığı yeni bir toplumsal duygu havası içinde Türk ulusu sezgisinin vücut bulmasıdır. Üçüncü sonuç ise, genç subayların, padişah-halife otoritesine bağlılık yerine Türk halkına bağlılığı tercih ederek, halk yanlısı olmalarıdır (Berkes, 2003, s. 393).

Jön Türkler içindeki en etkili teşekkül olan İttihat ve Terakki, uzun bir süre hükümet dışında kalmış, parti adını benimsememiştir. Fakat bütün ulusu kendinde birleştirdikten sonra kolaylıkla iktidarı almıştır (Berkes, 2003, s. 403). İttihat ve Terakki, öncelikle toplumsal temel için “halk” terimini kullanmıştır. Ardından bu belirsiz terimin içindeki öğeler, bilhassa köylü, esnaf, memur, burjuvazi ve sınıf unsurlarına dayanma fikri giderek belirgin hale gelmeye başlamıştır. Bu süreçte her şey “vatan, özgürlük (hürriyet), eşitlik (müsavet) ve kardeşlik (uhuvvet), ilerleme (terakki) ve birlik (ittihat)” sözcüklerinin etkisi altında devam etmiştir (Berkes, 2003, s. 404). “Hürriyet, müsâvat, uhuvvet” feminizmin de temel ilkelerindendir (Toprak, 2016, s. 16). II. Meşrutiyetin ilanının kadınlar üzerinde güçlü etkileri olmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde gündeme gelen hukuki, fikri alanda ve eğitim alanında gerçekleşen yapısal değişimler neticesinde Osmanlı siyasal yapısı farklılaşmış, özgürleşme ve laikleşme sürecine girmiştir. Sosyal yaşam pek çok yönden değişime uğramıştır. Modernleşme siyasal yapının yanı sıra toplumun yeniden inşasında da etkili olmuştur. Osmanlı kadınının konumu, modernleşme ile eşzamanlı olarak değişmeye, dönüşmeye başlamıştır (Çakır, 2016, s. 59).

Jön Türkler eğitim alanında kadınlar lehine önemli yenilikler getirmişlerdir. Daha önce başlayan çalışmaları sürdürmüşler, bunun yanı sıra yeni laik ilk ve orta dereceli okullar sistemi geliştirmişler, öğretmen okulları ile özel kurumlar kurmuşlardır. Diğer taraftan kızlar için eğitim olanakları genişletilmiştir. Jön Türk döneminde kız öğrencilere üniversitenin kapıları açılmış, böylelikle kız öğrencilerin kamusal hayata dahil olmalarının önü açılmıştır (Lewis, 1993, s. 228).

II. Meşrutiyet, döneminin sağladığı özgürlük ortamı neticesinde kadınlara dair tartışmalar basında yer almaya başlamıştır. Kadınlara dair yapılan girişimlerde farklı rollere sahip olan İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük akımları kadın sorununu farklı değerlendirmiş, bu da basına yansımıştır (Kurnaz, 2015, s. 124). Meşrutiyet döneminin fikir akımlarına bakıldığında hemen hemen hepsinin Türk kadınının eğitimine önem verdiği görülmektedir. İslamcılar kadının iyi bir ev hanımı olabilmesi için eğitimin gerekli olduğunu düşünürken, Türkçüler ve Batıcılar kadının aile hayatının yanı sıra, toplumsal hayata dahil olabilmesi için eğitimin kaçınılmaz olduğunu dile getirmektedirler. Türkçüler, kadının

Avrupa'daki hemcinsleri gibi toplumsal yaşama katılması gerektiğinin, bununla birlikte Müslüman bir Türk kadını olarak geleneklerini, değerlerini muhafaza etmesi gerektiğinin altını çizmektedirler (Kurnaz, 2015, ss. 153-154).

II. Meşrutiyet (1908) ile kadın dergilerinin sayısında ciddi bir artış meydana gelmiştir. O döneme kadar sayıca artan dergilere yenileri eklenmiş⁹, II. Meşrutiyet döneminde çok sayıda kadın dergisi yayın hayatına başlamıştır (Çakır, 2016, s. 80).

II. Meşrutiyet döneminde kadını görünür kılan en önemli araçlardan birinin dernekler olduğunu söylemek mümkündür. Gerek ideolojik gerek sosyal içeriği haiz olan bu dernekler, kadınların kamusal hayata dahil olmasını sağlamıştır (Akagündüz, 2016, ss. 111-112).

II. Meşrutiyetin özgürlük ortamında gündeme gelen problemlerden biri yurttaşlık kavramıdır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde birçok ülke kadınlara bu hakkı henüz tanımamıştır yani “kadın milletin bireyidir, ama henüz yurttaşı olamamıştır”. Kamusal alana özgü olan seçim, kamusal alandan dışlanmış olan kadına kapalıdır. Kadının kamusal yaşamda bir yeri yoktur; onun yeri geleneksel inançlar doğrultusunda ev ekonomisinden sorumlu olarak ev yani özel alandır (Toprak, 2016, ss. 154-155). Düşünürler arasında tartışılan kadının siyasal hakları meselesi sokağa da yansımıştır. Kadınların yanında yer alan yazarlar, geleneksel görüşlerin geçerliliğini yitirdiğini ve kadının toplumsal konumunun değişmesi gerektiğini dile getirmişlerdir (Toprak, 2016, s. 168).

II. Meşrutiyet döneminde kadınlar açısından yaşanan değişimi arzuhallden de görmek mümkündür. Arzuhal, yeni bir adalet düzenine geçildiğini göstermektedir (Akyılmaz, 2017, s. 354). Kadınlar tarafından İstanbul'a gönderilen şikâyet dilekçeleri bilhassa II. Meşrutiyetin ardından genel değişimin bir yansıması olarak farklılaşmış ve bunun yanı sıra dilekçelerin sahip olduğu politik ton daha belirgin duruma gelmiştir. Şikâyet dilekçelerini yöneticilerle tebaa arasında bir etkileşim aracı olarak görmek mümkündür ve böyle düşünen

⁹ Aile (1879-1880), Âlem-i Nisvan (1906), Âsâr-ı Nisvan (1925-1926), Âyine (1875-1876), Bilgi Yurdu Işığ (1917-1918), Çalığışu (1926), Demet (1908), Diyane (1920), Erkekler Dünyası (1913), Ev Hocas (1923), Firuze (1924), Genç Kadın (1918-1919), Hanım (1921), Hanımlar (1882), Hanımlar Âlemi (1914-1918), Hanımlara Mahsus Gazete (1895-1908), Hanımlara Mahsus Malumat (1895-1896), İnci/Yeni İnci (1919-1923), İnsaniyet (1882-1883), Kadın (İstanbul) (1911-1912), Kadın (Selanik) (1908-1909), Kadınlar Âlemi (1914), Kadınlar Dünyası (1913-1921), Kadınlık/Kadın Duygusu (1914), Kadınlık Hayatı (1913), Kadın Yolu/Türk Kadın Yolu (1925-1927), Mahasin (1908-1909), Musavver Kadın (1911), Mürüvvet (1887), Parça Bohças (1889), Seyyale (1914), Siyanet (1914), Süs (1923), Şükûfezar (1887), Terakki (1869-1870), Türk Kadını (1918-1919), Vakit Yahut Mürebbe-i Muhadderat (1875) (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı. (1993). *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Türkçe Harfli Kadın Dergileri Bibliyografyası (1869-1927)*. İstanbul: Metis Yayınları)

pek çok yazar bahsedilen dönemde, etkileşimde esaslı bir değişiklik olduğunu ve arzuhallerin aslında bir nevi siyasi eylem olduğunu iddia etmişlerdir. “Çift-sesli arzuhaller” şeklinde nitelenen söz konusu dilekçelerde kadınlar, baskın erkek söylemine dilekçeler aracılığıyla meydan okumuşlardır. Kadınlar görünürde teamüllere, kabul görmüş toplumsal değerlere karşı çıkan dilekçeler sunmaktan kaçınmışlardır. Fakat isyanlarını çift sesli dilekçeler ile yani hem hâkim söylemi koruyarak, gerçekleri dolaylı yoldan aktarmayı başarmışlardır (Akyılmaz, 2017, ss. 353-354).

Kadınlar arzuhâller vasıtasıyla seslerini duyurmaya çalışmışlardır. Bu durum, sadece bireysel şikâyetlerden ibaret değildir aynı zamanda toplumsal değişimin ve hak taleplerinin bir yansımasıdır. Bu dönemde kadınlar, doğrudan siyasi hak talebinde bulunmamış olsalar da hukuki düzenlemelerde kadınlar lehine olan gelişmelerin yaşanması, kadınların statüsünde önemli değişikliklere zemin hazırlamıştır. Meşrutiyet yıllarından Mütareke dönemine kadar kadının siyasi hakları, feminist hareket kapsamında değildir. Bu dönemde toplumsal alanda kadının erkekle eşit bir konumda olması söz konusu olmasa da önemli gelişmeler de yaşanmıştır. Hukuk-ı Aile Nizamnamesi böyle bir anlayışın sonucudur (Toprak, 2016, s. 172). Kadın haklarının tesisi yönünde mühim bir adım teşkil eden Aile Hukuku Kararnamesi 1917 yılında kabul edilmiştir. Aile ve ahval-i şahsiye işlerine bakan şer’i mahkemeler Adliye Nazırlığının yetkisi altına alınmıştır. Kadınlar lehine pek çok değişikliği barındıran bu Kararname, boşanma ve tek karılılık hakkı da dahil olmak üzere, kadınlara birtakım haklar sağlamıştır (Lewis, 1993, s. 229).

Bunun yanı sıra savaş yıllarında erkeklerin orduya katılması, onların sağladığı hizmetlere yönelik bir ihtiyaç meydana getirmiş ve o zamana dek yalnızca hemşirelik, ebelik yahut öğretmenlik yapan Türk kadınları, tıp, hukuk gibi alanlarda da görünür olmaya başlamışlardır. Çok sayıda Türk kadını erkeklerin bıraktığı boşluğu doldurmak amacıyla inzivadan çıkmak zorunda kalmıştır, bununla birlikte kadınlara iş hayatına girmek için birtakım imtiyazlar tanınmıştır (Lewis, 1993, ss. 228, 237).

2. Milliyetçilik ve Kadın Dayanışması

Karpat’a göre, milliyetçiliği iyi değerlendirebilmek için ortaya çıktığı koşulları daha iyi anlamak gerekmektedir. Avrupa, Osmanlı Devleti, Asya ve Afrika’da bu ideolojinin doğuşuna yol açan nedenler milliyetçilik anlayışındaki farklılıkların sebebidir. Dil, mekânlar, eşyalar, insan hafızası ve bağlılıkları aktaran semboller, siyasi ve sosyal çevreyle etkileşim gibi, kimlik değişiklikleri oluşturan, birtakım yeni ortak amaçlar hedefleyen aslında insanın insan olarak varoluşuyla bağlantılı değişmeyen nitelikler bulunmaktadır (Karpat, 2006b, s. 81).

Renan’a göre, millet, bir ruhtur, bir manevî prensiptir. Aslında bu ruhu, bu manevi prensibi yalnızca iki şey oluşturmaktadır. Bunlardan biri geçmişte iken, diğeri

şimdidedir. Biri zengin bir hatıra mirasının ortak mülkiyetidir; diğeri, gerçek rıza, birlikte yaşama arzusu, herkesin ortak sahip olduğu mirası devam ettirme iradesidir. Millet, uzun bir çalışma, fedakârlık ve bağlılık döneminin son ürünüdür. Bir millet olmanın temel koşulu, geçmişte ortak ihtişamlara, şu anda ortak bir iradeye sahip olmak; birlikte büyük şeyler başarmış olmak, bunu tekrar yapmayı arzulamaktır (Renan, 1994, s. 17). Milletler, detaylı ve kapsamlı bir kolektif tarih duygusuna sahiptir. Hemen hemen hepsinin sözlü ve müziksel geleneklerde, tarih ders kitaplarında ve diğer kamuya açık kaynaklarda görüldüğü gibi, toplumsal olarak onaylanmış bir “hikayesi” bulunmaktadır. Bu da ulusal kategorinin bir tür toplumsal kabulünün varlığını ima etmekte ve erişilebilir bir toplumsal kimliğe yol açmaktadır (Hechter, 2000, s. 14).

İrk ve dil farklılıklarına rağmen, geçmişten getirilen bir zafer mirası ve gelecekte aynı doğrultuda ilerlemek için bütün olma arzusu, birlikte acı çekmek, çalışmak, umut etmek, yani bu manevi değerler oldukça değerlidir. Birlikte acı çekmek bir millet için oldukça önemlidir; Renan’a göre, ortak acı mutluluktan daha büyüktür. Ulusal üzüntüler zaferlerden daha mühimdir çünkü yükümlülükler getirmekte ve ortak bir çaba gerektirmektedir (Renan, 1994, s. 17). Ayrıca millet, kişinin yaptığı fedakârlıkların ve tekrar yapmaya meyilli olduğu fedakarlıkların duygusuyla oluşan büyük bir dayanışmadır. Milletlerin bir arada olma, toplumsal yaşamı sürdürme arzusu, her zaman göz önünde bulundurulması gereken tek gerçek ölçüttür (Renan 1994, s. 17).

Académie Française, 17. yüzyıl ve 18. yüzyılda, milletin “aynı devletin, aynı ülkenin, aynı yasalar altında yaşayan ve aynı dili kullanan tüm sakinlerinden oluştuğunu” söylemektedir. Ancak bu dönemde millî (national) kelimesinin sözlükte yer almadığı görülmektedir (Godechot, 1971, s. 485).

Milliyetçilik kavramının Fransız Devrimi ile eşzamanlı olarak ortaya çıktığı kabul edilse de milliyetçilik kelimesinin Fransızcada ilk kez 1798’de kendini gösterdiği düşünülmektedir ve yaygın olarak 1860’tan sonra kullanılmaya başlamıştır (Godechot, 1971, s. 482). Milliyetçiliği 1892’den sonra Maurice Barres bir doktrin hâline getirmiştir. O tarihten sonra milliyetçilik kelimesi üç farklı anlam kazanmıştır. Öncelikle milliyetçilik, şovenizmle eş anlamlı olarak aşırı bir vatanseverlik biçimi olarak tanımlanmaktadır. İkinci anlamı ise, tabiiyetteki uyrukların hak iddialarıdır. Son olarak milliyetçilik siyasi doktrin olarak değerlendirilmektedir (Godechot, 1971, s. 484). Fransa’da vatanseverlik 1792 yılına kadar, yalnızca özgür vatan sevgisi yani özgürlük sevgisi olarak değerlendirilmektedir, fetih yahut egemenlik düşüncesi içermemektedir. Bu dönem için milliyetçilik diye bir kelimenin olmadığını söylemek mümkündür. Kelimenin var olmaması, onun anılan dönemde Fransızlara yabancı olduğunu göstermektedir. Diğer tanımlamalar da göz önünde bulundurulduğunda Devrim’in ilk yıllarında Fransız milliyetçiliğinden söz etmek mümkün değildir (Godechot, 1971, s. 498).

Fransız Devrimi şüphesiz vatan ve millet kavramlarına yeni anlamlar kazandırmıştır. Vatansever kelimesinin tanımı yapılmış, vatanseverlik ifadesine duygusal bir anlam yüklenmiştir. Ancak Devrim dönemindeki Fransız zihniyetini nitelemek için milliyetçilik kelimesini kullanmak doğru olmayacaktır. Milliyetçilik, Konsüllük ve İmparatorluk döneminde yavaş yavaş gelişmiştir. Avrupa'da ise milliyetçilikten ancak 1840'lı yıllarda söz edilebildiği görülmektedir (Godechot, 1971, s. 501).

Milliyetçiliğin yaşanan sosyal ve siyasi değişimlerin etkisiyle 1870-1914 yılları arasında hızla yükselişe geçtiğini söylemek mümkündür. Hobsbawm, bunu üç temel gelişme üzerinden açıklamaktadır. Geleneksel toplumsal yapılar ve değerler, sanayileşme, modernleşme neticesinde değişime uğramıştır. Yaşanan bu değişimler, toplumdaki farklı grupların, geleneksel olmayan sosyal sınıfların direnişini beraberinde getirmiştir. Milliyetçilik ise bu direnişe bir zemin sağlamıştır (Hobsbawm, 2010, ss. 133-134). Diğer taraftan milliyetçiliğin yayılmasında siyasi değişimlerin de etkisi oldukça önemlidir. Demokratikleşme, halkın siyasi sürece katılımını artırmış, bu noktada milliyetçilik ise bireylerin kolektif bir ulusal kimlik üzerinden siyasi güç elde etmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca modern, idari kapasitesi güçlü devlet, yurttaşlarını harekete geçiren ve etkileyen bir güç olarak milliyetçiliği desteklemiştir (Hobsbawm, 2010, s. 134). Milliyetçiliğin, modern devletlerin meşruiyet elde etmesi ve toplumun bütünleştirilmesi için etkin bir araç olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Hobsbawm'a göre, milliyetçilik bir modernite olgusudur ve 19. yüzyılın son döneminden itibaren yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik değişimlerle şekillenmiştir (Hobsbawm, 2010, ss. 23-24).

Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyet meselesi ise ağırlıklı olarak toplumsal ve ekonomik değişimin sonucu olarak, 18. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. Karpat'a göre, bu dönemde İmparatorlukta milliyet, milliyetçilik ve modern ulus devletler, ekonomik ve toplumsal değişikliklerin yanı sıra eski etnik ve dinî toplulukların milliyetlere dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır (Karpat, 2017, s. 17). Nitekim İmparatorluğun çöküşünü hızlandıran unsurlardan biri de İmparatorluk içindeki gayrimüslimlerin geliştirdiği ayrılıkçı milliyetçiliğin dış baskılarla olan etkileşimidir. Osmanlıda modern anlamda milliyetçiliğin ilk örnekleri ise, Fransız Devrimi'nin ardından Avrupa ile ticaret ağlarına sahip olan Yunanlılar ve Sırp'lar arasında görülmüştür (Zürcher, 2005, s. 73).

1860'lı yıllarda, benzer tepki Genç Osmanlılar hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Fikir ayrılıklarına sahip olan genç bürokratlar Batı taklitçiliğinden ziyade İslam'ın modern bir anlayışla değerlendirilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Genç Osmanlılar, İmparatorlukta bulunan farklı topluluklara tanınacak haklar ve onlara verilecek paylar ile "ittihad-ı anasır"ın temin edileceğini ileri sürmüşlerdir (Zürcher, 2005, s. 74). Namık Kemal'e göre dini ve dili fark etmeksizin Osmanlı Devleti'nde yaşayan herkes vatandaşdır. "İttihad-ı anasır" yani unsurların birliği

olarak anılan bu yaklaşıma Osmanlı ulusçuluğu demek mümkündür. Görüldüğü üzere milliyetçilik din ya da dil birliğinden ziyade düşünsel bir olaydır (Akşin, 2007, s. 48).

Milliyetçilik, aidiyet duygusu ile insanları bir arada tutan kültürel bir olgudur ancak milliyetçiliğin sınırlarını aşan insanlığın ortak geçmişine, kaderine ve dayanışmasına işaret eden daha geniş bir anlayış bulunmaktadır. Bu bağlamda “insanların kardeşliği” ilkesi, milliyetçiliğin kapalı yapısını dönüştürerek, evrensel bir kardeşlik anlayışının gelişmesini sağlamaktadır. Milliyetçilik ile başlayan bu bağlılık ve aidiyet duygusu, insanlığın bir arada yaşama idealine yani kardeşlik fikrine evrilmektedir.

“Kardeşlik” terimi, genel olarak siyasi sözlüklerde mevcut değildir. Bunun yerine, kardeşlikle birlikte 1789 Fransız Devrimi’nin bilinen “üçlemesini” (liberté, égalité, fraternité)¹⁰ oluşturan “özgürlük” ve “eşitlik” kavramları ile karşılaşılmaktadır. Ancak eşitlik ve özgürlük ilkeleri ve görevleri 1789’dan itibaren gelişmiş, denenmiş ve gerçek siyasi kategoriler haline gelmiş ve birçok ülkenin Anayasalarına yasal ilkeler olarak girmiş olsa da bu kardeşlik için geçerli olmamıştır (Baggio, 2013, s. 35).

Kardeşlik, “dayanışma” fikri aracılığıyla kısmen belirli bir siyasi uygulamaya sahip olmuştur. Esasen dayanışma, kardeşliğin içeriklerine kısmi bir uygulama sağlamaktadır. Ancak, kardeşliğin, iyi ve olumlu olsa bile, dayanışmanın tüm anlamlarına indirgenemeyen, kendine özgü belirli bir anlamı olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, dayanışma, güçlüden zayıfa giden “dikey” bir ilişki olan güçlü bir pozisyonu korurken başkalarına iyilik yapılmasına izin vermektedir. Kardeşlik ise boyun eğmeyi kabul etmemekte, malların ve güçlerin dağıtımında ve paylaşımında yatay bir ilişki varsaymaktadır (Baggio, 2013, s. 46).

Milliyetçi projelerde eşitlikçi bir yatay dayanışma olarak idealleştirilen “kardeşlik” fikri, uygulamada hiyerarşik ve cinsiyetlendirilmiş bir yapıya büründüğü için bu eşitlik idealini gerçekleştirememiştir. Bu durum, kadınların sivil toplumdan dışlanmasına ve onların ulusal topluluğa eşit kız kardeşler olarak

¹⁰ Fransız “üçlemesi”, özel bir önemi haiz teorik bir emsal teşkil etmektedir. Aslında bu üçleme 1789’dan kalma basit bir “veri” yahut bir “gerçek” olmaktan ziyade, çok daha karmaşık bir yapıya sahiptir. 1789-1794 yılları arasında hiçbir zaman Fransa’nın resmi “sloganı” olmamıştır. 1789’da, bu üçleme mevcuttur ancak merkeziliği çok kısa bir ömre sahiptir. İlk devrimi kalıcı olarak karakterize eden şey gerçekten özgürlük ve eşitliktir. 1848 devrimi onu yeni Cumhuriyetçi Fransa’nın resmi sloganı haline getirmiştir ve anlamını tarihte geriye doğru yansıtarak bu üçlemeyi önceki devrimin sembolü yapmış ve ona gerçekte sahip olmadığı tarihsel bir önem kazandırmıştır. Bu şekilde, 1848 devrimi, kendisini 1789’un devamı ve tamamlanması şeklinde sunmuş, bu şekilde bir yorum yaratmıştır. Bu üçlemenin retorik vizyonunu yaratan ve bugüne ileten şey, bu tarihsel yeniden okuma sürecidir (Baggio, 2013, s. 35).

değil, öncelikle anneler olarak dahil edilmelerine yol açmıştır (Duhé, 2024, ss. 323-324). Milliyetçi politikalar, kadınları eksik ve sınırlı gördüğü için kadınların siyasal süreçlere katılımı da sınırlı olmaktadır. Kadınlar dışlanırken erkeklerden birliktelik, dayanışma beklenmektedir. Erkekler arasında inşa edilen dostluk, kardeşlik ulusun temeli olarak değerlendirilmektedir. Kadınlar ise bu tasarım içinde sessizliklerini muhafaza ederek varlıklarını sürdürmektedirler. Sancar, kadınların ulusun inşasına erkeklerle eşitlenerek değil dişil(leştirilmiş) rollerle katıldığını dile getirmektedir (Sancar, 2017, ss. 63-65).

Kadınların ulusun mensupları olarak ulus-devlet inşa sürecinde rol aldıkları aşıkârdır ancak bu roller erkekler tarafından belirlenmektedir. Kadınların erkekler tarafından tasarlanan senaryolarda oynadıkları roller daha ziyade “yardımcı rollerdir” (Nagel, 1998, s. 243). Milliyetçi projelerde kadınlar, erkek yurttaşlarla eşit haklara sahip yurttaşlar olarak görülmediğinden “kız kardeşlik”¹¹ kardeşlikten (fraternité) farklıdır, kadınlar birbirleriyle daha ziyade annelik görevi ve millî görevler üzerinden “dayanışma” tesis etmeye yönlendirilmektedirler.

Aile ve vatandaşlık haklarının Devrim döneminde ve 19. yüzyılın başlarında girift bir hale geldiği ve ulusa üyeliğin erkekler ve kadınlar için potansiyel olarak farklı öneme sahip olduğu öne sürülmektedir. Aile ve vatandaşlık neredeyse kaçınılmaz olarak örtüşen alanlardır. Otorite ve dayanışma metaforları genellikle aileden devlete ve tam tersi şekilde taşınmaktadır (Heuer, 2007, s. 2). Fransız devrimciler hem aile hem de vatandaşlık haklarının önemini, büyük ölçüde dönüştürmüşlerdir. Ancak bu alanları birlikte ele almadıkları için temel çelişkiler yaratmışlardır. Kadınlar ve çocuklar, Fransız ulusunun üyeleri olarak bireysel statülerinden dolayı bir dizi hak ve görevi haizdir. Bununla birlikte, aile hukukunda önemli değişiklikler yapılmış olmasına rağmen, kadınlar hem sosyal hem de hukuki olarak hane içinde aileye ve eve bakmakla yükümlü kişiler olarak kalmışlardır. Bağımsız vatandaşlık statüsü ile evdeki bağımlılık arasındaki bu çelişki, ailevi ve ulusal bağlar arasında benzeri görülmemiş çatışmaları tetiklemiştir (Heuer, 2007, s. 2).

Fransız Devrimi ve sonrasında yaşanan toplumsal dönüşümlerin meydana gelmesiyle aile “özel alan”daki yerini “kamu alanı”na devretmiştir. Bilhassa

¹¹ Feminist literatürde “kız kardeşlik” kavramı, kadınlar arasında ortak bir kimlik ve dayanışma fikrini merkeze almaktadır. Ancak bu kavram, sınıfsal, ırksal ve kültürel bağlamlardan bağımsız düşünülemeyeceği gerekçesiyle eleştirilmektedir (Qi, 2010, s. 329). Bu çalışmada ise “kız kardeşlik” kavramı feminist bir perspektiften değil, milliyetçi ideoloji bağlamında ele alınmaktadır. Burada, Fransız Devrimi’nin “kardeşlik” (fraternité) ilkesine paralel bir biçimde, milliyetçi projelerin kadınları nasıl bir “ulusal kardeşlik” içinde konumlandığına odaklanılmaktadır. Bu bağlamda, kız kardeşlik kavramı kadınlar arasında eşitlikçi bir dayanışma biçimi olarak değil, ulusal aidiyet ve sorumluluk duygusunu pekiştiren bir araç olarak değerlendirilmektedir.

radikal dönüşümlerin yaşandığı dönemlerde aile, devletin öncelikli meselelerinden biri hâline gelmiştir (Toprak, 2016, s. 2). Osmanlı-Türk aydın sınıfının etkilendiği ‘dayanışmacı’ Fransız düşüncesi ile aileye değer atfedilmiş, ona ayrıcalıklı bir konum verilmiştir. Temel değer odaklarından biri olarak tanımlanan aileye, kriz dönemlerinde siyasal güç odakları tarafından farklı bir ihtimam gösterilmiştir. Yaşanan önemli dönüşümlerin ardından özel ya da “mahrem” aile yaşamı sona ermiş, aile kamunun bir parçası hâline gelmiştir. Bu dönemde devlet ile ailenin bütünleştiğini söylemek mümkündür. Bu dönemden itibaren ortaya çıkan yeni aile yapısı, milliyetçilik ile uyum yakalamıştır, geleneksel ataerkil aile yapısı yerini çekirdek aileye bırakmıştır. Bu dönemde kadın özgürlüğü ve bununla uyumlu yeni bir aile yapısı, “yeni aile” yahut “millî aile”, “yeni hayat” söyleminin temellerini oluşturmuştur (Toprak, 2016, ss. 2-3).

Aile meselesi, nüfus politikası nedeniyle önem arz etmektedir. Bu bağlamda İttihatçılar evliliği özendirmeye, böylelikle savaşımlardan ötürü yaşanan insan kaybını gidermeye çalışmışlardır (Toprak, 2016, s. 15). Bu dönemde evlenmek isteyenlere yardım edilmiş, Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi kadınları ekonomik anlamda desteklemek dışında kadınların “nâmuskârâne” yani “kötü yol” a düşmeden hayatlarını idame ettirebilmeleri için gayret edilmiştir (Karakışla, 2015, s. 189).

Kandiyoti, kadınların ulusal projelere dahil edilmelerinin erkeklerden çok daha farklı olduğunu söylemektedir. Devlet, cinsiyet ilişkilerine müdahale etmekte ve kendine özgü “toplumsal cinsiyet rejimi” oluşturmaktadır (Kandiyoti, 2013, s. 165). Oluşturulan bu toplumsal cinsiyet rejimlerinin özelliklerini, değişimleri ve dönüşümleri, millî kimlik politikaları üzerinden anlamak mümkündür. Bu sebeple milliyetçi projeleri, kadınların bu projelere nasıl dahil edildiğini ve bu projelerde üstlendikleri aktif ve pasif rolü anlamaya çalışan Kandiyoti, milliyetçiliğin kullandığı dilin kadınlara özel bir yer ayırdığını dile getirmektedir. Kadınlar özel alanla eşdeğer görülmemekte, ulusun fedakâr anneleri, sadık eşleri olarak kabul edilmekte, bu uğurda her türlü fedakârlığı yapmaya hazır oldukları varsayılmaktadır (Kandiyoti, 2013, ss. 165, 172). Milliyetçi hareketler kadınları “‘ulusal’ aktörler; anneler, eğitimciler, işçiler, dahası savaşımlar” olarak toplumsal yaşama dahil olmaya çağırılmaktadırlar. Diğer taraftan kadınların davranışlarını belirli kalıplar içine sokmakta, kadınları kendi çıkarlarını milliyetçi söylemin belirlemiş olduğu ifadeler ile açıklamaya mecbur bırakılmaktadırlar (Kandiyoti, 2013, s. 169).

Kandiyoti, milliyetçi ideolojilerin kadınları belirli rollerle sınırlandırdığını dile getirmektedir. Milliyetçi ve erkek egemen bir söyleme sahip olan *Türk Kadını* Dergisi’nde yer alan Necmeddî’n Sâdık’a ait “*Bizde Feminizm*”¹² başlıklı metin,

¹² “... Hiçbir vazîfe, kadınların ailedeki vazîfelerinden daha mühim ve daha tabîî olamaz. Her ne olursa olsun bir mesleğe girerek aile hâricinde yaşamak sevdası kadınların atıl

kadının aile içi rollerle sınırlandırıldığını göstermektedir. Metinde kadınların toplumsal rollerinin milliyetçi ideoloji ile örtüştüğü açık bir biçimde görülmektedir. Kadınları ulusal proje çerçevesinde değerlendirerek onları öncelikle aile içinde tanımlayan ve bu rolü kutsal bir görev olarak sunan milliyetçi söylem, kadını ulusun bir üyesi olarak görmekten ziyade toplumsal yeniden üretimi tesis edecek bir unsur olarak görmektedir.

Diğer taraftan *fitri vazife duygusu* şeklindeki ifadeler, duyguların milliyetçi söylemdeki önemini göstermektedir. Burada da görüldüğü üzere milliyetçilik oluşturduğu duygusal çerçeve ile kadınların annelik ve hane içi rollerini pekiştirmektedir.

Bahsedilen metinde dikkat çeken bir diğer husus, milliyetçilik ile ailenin kutsallığı arasında kurulan bağıdır. Ailenin çözülmesi ile ulusal çöküş arasında doğrudan bir bağ kurulmaktadır. Bu bakış açısı, kadınların aile içindeki rollerini milliyetçiliğin temel unsuru olarak konumlandığını göstermektedir.

“Kadının Haklarına, Vazîfelerine Dâir”¹³ adlı metinde kadın hakları, doğrudan bireysel özgürlük ya da eşitlik talebi üzerinden değil, daha çok vazife kavramı üzerinden değerlendirilmektedir. Kadın hakları vazifelerin sonucu olarak şekillenmektedir ve kadınların toplumsal konumları, bu vazifelere uygun hareket etmeleri ile belirlenmektedir. Kadınlara atfedilen değerler, kadınların toplumsal vazifelerini ifa etmeleri koşuluyla anlam kazanmaktadır. Milliyetçi söylemde ortak bir değer olarak sunulan iffet, kadınlar için toplumsal bir kutsiyet taşımaktadır ve bu durum toplumsal vicdan tarafından belirlenmektedir. Buradan hareketle kadınların duygusal anlamda toplumsal kontrol altında olduğunu söylemek mümkündür.

Diğer taraftan metinden kadın haklarının toplumsal görevlerle iç içe geçtiği anlaşılmaktadır. Burada haklar ve görevler arasındaki sınırların belirsizleştiği ve bu durumun kadınların toplumsal rolleri üzerindeki baskıyı artırdığı görülmektedir. Milliyetçi söylem, kadınlara hakları bir ödül gibi sunmaktadır ve bu ödüllerin kazanılması için birtakım vazifelerin ifası mecburidir.

kalmasından daha tehlikelidir. Binâenaleyh her şeyden evvel bu aile zevkinin, bu fitrî vazîfe duygusunun en kuvvetli olması lâzımdır. Türk kadınlığının terakkisi, Türk ailesinin terakkisinden ayrılamaz.” Necmeddîn Sâdık, (22 Mayıs 1334). “Bizde Feminizm”. *Türk Kadını*. 1. (Talay Keşoğlu ve Keşoğlu, 2010, ss. 6-7)

¹³ “Kadın için iffetin kıymetin erkeğinkiyle aynı derecede bulunmuyor; halk kadının iffetine pek büyük bir kıymet veriyor. ... “İctimâî vicdân, kadını mukaddes, muhterem tanıyor. Cem’iyyetin kıymet verdiği bir hâlin sukutu ona ağır geliyor.” Kadına verilen bu kıymet mukabilinde ondan aranan vazîfe, iffetini lekeden korumaktır. Bu vazîfeyi be, sen aramıyoruz, cem’iyyetin müşterek vicdânı arıyor.” Kâzım Nâmî. (6 Haziran 1334). “Kadının Haklarına, Vazîfelerine Dâir”. *Türk Kadını*. 2. (Talay Keşoğlu ve Keşoğlu, 2010, ss. 33-34).

Metinde dikkat çeken bir diğer husus, kadın ve erkek arasındaki eşitsizliğin haksızlık olarak görülmemesi gerektiğine dair yapılan açıklamadır. Bu söylemin erkek egemen bir düzenin doğal kabul edilmesine yol açtığını söylemek mümkündür.

Milliyetçilikte aile kurum ve metafor olarak farklı biçimlerde kullanılmakta, birlikteliğin sürdürülebilmesi ve yeniden üretimi için gereken “ulusal birlik” unsuruna bir zemin oluşturmayı hedeflemektedir (Şerifsoy, 2016, s. 169).

Kadınlık Şuûnu

İnâs Dâr-ül-fünûnu Me’zûnelerinin Cem’iyetleri

... “Bir milletin terakkisi kadınlarının terakkisiyle ölçülür” denilmekten maksad, erkeklerin ana kucağında yetişmesinden mütevellid olduğu için kadınlık aynı zamanda erkek terbiyesiyle de mükelleftir.

Bu sebeple iyi vâlideler yetiştirmek ve iyi aileler teşkil eylemek üzere çocuk terbiyesi, iktisadiyeti gibi ma’lûmâtın ta’minine ve kadınları, şimdi yayılan yanlış bir fikirden yani, (aile teşkil ederek bir erkeğin hüküm ve nüfuzuna girmektense, kendi kendini idâre edip geçindirmek) gibi zehâblardan çevirerek bir kadın için tahsil görmüş olmak ve kendini idâreye muktedir bir hâlde bulunmakla beraber aile teşkili(nin) ne kadar mühim olduğunu anlatmalıdır. ... (6 Haziran 1334) Türk Kadını. 2 (Talay Keşoğlu ve Keşoğlu, 2010, s. 53).

Bu alıntıda bir milletin ilerlemesinin kadının ilerlemesi ile ölçüldüğü fikrinin altı çizilmektedir. Fakat bu ilerleme, bireysel özgürlükler ya da kadın hakları bağlamında değil, kadınların “erkek terbiyesi” ve aile kurumundaki rollerine atıfla tanımlanmaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere milliyetçi söylem, kadınları, erkeklerin yani yeni neslin eğitime ve aile düzenine hizmet eden araçlar olarak görmekte, kadınların terakkisinden çok ulusal kalkınmaya önem vermektedir.

Kadınların aile kurmayı reddetmeleri ya da bağımsız yaşamayı tercih etmeleri toplumun geleceği açısından kabul edilebilir davranışlar olarak değerlendirilmemektedir. Bu nedenle toplumun bekası için kadınların bu düşüncelerden uzaklaştırılmaları gerektiği belirtilmektedir.

Burada da görüldüğü üzere kadınlara atfedilen roller, toplumsal sorumluluklarla sınırlı değildir, bu aynı zamanda duygusal bir görevdir. Kadınların iyi anne ve eş olarak topluma hizmet etmesi, milliyetçi söylemin temel duygusal dayanaklarından birisidir.

Türk Kadını dergisinin 3. sayısında yer alan “Türk Kadını ve Kadınlık”¹⁴ başlıklı yazıda kadının ailenin sağlamlığı ve toplumun devamlılığı için vazgeçilmez bir

¹⁴ “Bu makalede ailenin esâsını teşkil eden kadına aile verilecek mevkiin ehemmiyeti zikredilerek zevç ile zevcenin ailelerine, yekdiğerine ve çocuklarına karşı üç vazife-i

unsur olarak değerlendirildiği görülmektedir. Kadınların temel görevi çocuklarını terbiye etmektir, annelik toplumsal ve ulusal bir görev olarak sunulmaktadır. Bu ifade, milliyetçi söylemde kadının annelik rolüne kutsallık atfedildiğini ortaya koymaktadır.

Necmeddin Sâdık'ın kaleme aldığı "Kadınlığın Terakki Yolları"¹⁵ adlı yazıda kadınların toplumsal ilerlemede erkekler gibi bir uyum ve uzmanlaşma sürecinden geçmeleri gerektiği ifade edilmektedir. Kadınların toplumsal rollerinin, erkeklerin rollerinden farklı biçimde yapılandırıldığı görülmektedir. Bu yapılandırma, kadınların belirli alanlarda uzmanlaşması gerektiği fikri ile sınırlandırılmaktadır. Kadınların ilmî, sanatsal faaliyetlerle, hayır işleri gibi alanlarda teşkilatlanarak toplumsal hayata katkı sağlamaları önerilmektedir. Ayrıca bu katkının Türk kültürü ve millî ideallerle uyumlu olması gerektiğinin altı çizilmektedir. Bu bakış açısı, kadın dayanışmasını ulusal çıkarlar doğrultusunda bir iş birliği olarak kodlamaktadır. Kadınlar ortak duygusal ve kültürel bir zeminde bir araya gelerek dayanışma pratikleri geliştirebilir ancak bu dayanışma, milliyetçi sınırların dışına çıkmamalıdır.

Metinde dikkat çeken bir diğer husus, Beyoğlu'ndaki "levanten" salonlara yönelik eleştiridir. Türk kadınları millî kültür ve değerler çerçevesinde faaliyet göstermesi gerektiği vurgulanmaktadır. Milliyetçi söylem, kadın dayanışmasını yabancı etkilerden arındırmaya çalışmakta, yerel ve millî değerlere bağlı bir biçimde kurgulamaya çalışmaktadır. Kadınlar millî kültürü ve değerleri temsil eden bir cemiyet hayatı içinde dayanışma kurmalıdır.

'Modern' dünyanın koşullarında değişen aile yaşamı, ev hayatı da ister istemez bu durumdan etkilenmekte ve değişmektedir. Ancak, değişen koşullara rağmen yerli toplumsal hayatın manevi değerlerinin muhafaza edilmesi oldukça mühim bir konudur. Çünkü ev, millî değerlerin manevi yönünü aktaran temel mekândır. Evi korumakla, bu değerleri aktarmakla yükümlü olan kişi ise kadındır. Dışardaki değişen yaşam koşullarına rağmen kadınlar, özlerini yani sahip oldukları manevi değerleri kaybetmemek zorundadırlar. Modern koşullara uyum sağlamaları ancak bunu yaparken Batılılaşmamaları gerekmektedir (Chatterjee, 2016, s. 115).

mühimme ile mükellef olduklarını izâh ve bu bâbda kısaca beyân-ı mütâlaadan sonra kadının vezâfî miyânında zikrolunan "Çocuklarını Terbiye Etmek" husûsundaki vazîfesi teşrih ediliyor. ... Binâenaleyh bir cem'iyet-i insâniyyede kadınlar, analar vezâif-i asliyelerini yapmazlar, yapamazlar veyâhûd yapmaya bırakılmazlar ise o cem'iyet terakki edemez ve belki pâyidar olamaz" diyorlar." (20 Haziran 1334). *Türk Kadını*. 3. (Talay Keşoğlu ve Keşoğlu, 2010, s. 79)

¹⁵ "Beyoğlu'nda türeyen ve ne bedîî, ne ilmî, ne ahlâkî bir gayesi olmayan "levanten" salonları taklid etmekle her hâlde Türk kadınlığını yüceltecek cem'iyet hayâtı elde edilmiş sayılamaz fikrindeyim." Necmeddin Sâdık. (4 Temmuz 1334). "Kadınlığın Terakki Yolları". *Türk Kadını*. 4. (Talay Keşoğlu ve Keşoğlu, 2010, s. 87).

Edhem Nejad tarafından kaleme alınan “Evsiz Barksız Hanımlar”¹⁶ yazısında, geleneksel kadınlık rollerine uymayan kadınlar eleştirilmektedir. Yazar, kadını aile içinde konumlandırmakta, kadının asli görevinin aileyi bir arada tutmak olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca Fransız kadınlarını aile hissinden yoksun oldukları gerekçesiyle eleştirmekte, Türk kadınlarının onlara benzememesi gerektiğini söylemektedir. Burada milliyetçi bir hassasiyetle Batı taklitçiliği tehlikesine dikkat çekildiği görülmektedir.

Kadınların eğitimi, millî kimliği güçlendirmek ve aile kurumunu muhafaza etmek için bir araç olarak görülmektedir. *Türk Kadını* dergisinin 6. sayısında yer alan “Kızların Terbiyesi”¹⁷ başlıklı yazıda, kız okullarındaki eğitim içeriklerinin yabancı programlardan tercüme edildiği ve millî ihtiyaçlara uymadığı eleştirilmektedir. Burada kadının eğitiminin modernleşme ve ulus inşası projelerinin bir parçası olarak görüldüğü açıktır. Milliyetçi kaygıların kadın eğitimine etkisi de açıkça ortaya koyulmaktadır.

Milliyetçilik, kişinin milliyetine duyduğu vatan sevgisidir. Vatanseverlik, kişinin ülkesine duyduğu sevgidir, insanları gruplar hâlinde bir arada tutan ve onlarsız insanların doğası gereği sosyal yaratıklar olamayacağı sadakat duygusunun başlıca ifade biçimidir (Hayes, 1937, s. 6). Şükûfe Nihal’in “Memnûn musunuz? -Bir Hanımefendiye-”¹⁸ adlı yazısında milliyetçiliğin kadınlardan beklediği vatanseverlik anlayışı açık bir biçimde görülmektedir. Burada kadın, duygusal bağlılık, millî değerlere sadakat üzerinden değerlendirilmektedir. Kadınların vatanperverliği, milletin geleceğine ve değerlerine olan bağlılıkları ile

¹⁶ “Dünkü hanımlardan birçoğu evdeki mevkiinden bî-haber, dırıltıcı, gürültücü, câhil... Bugünkü hanımlardan bir kısmı ev hanımı olmaktan uzak, ma'lûmâtları yavan, kurumları ca'li, evlâd ü ıyâllerıyla bir saâdet te'sîs etmekten âciz ve âvâredirler... İmân ediyorum ki yeni ve vatanperver nesil bu cereyânı başlangıcında yıkacak ve hakikî Türk hanımlığı, aile kadınlığı teessüs edecektir.” Edhem Nejad. (18 Temmuz 1334). “Evsiz Barksız Hanımlar”. *Türk Kadını*. 5. (Talay Keşoğlu ve Keşoğlu, 2010, ss. 117-120)

¹⁷ “... Bugün o kadar sevine sevine ilân ettiğimiz terakkimize, asrileştigimize numûne olarak gösterdiğimiz kız mekteblerinde ... Bunların en sonra düşündükleri, en az sevdikleri vazîfe analık; câzibesini en zayıf buldukları şey de hakikî yuva, aile saâdetidir. ... İşte bunları kurtarmak lâzım. Mektebde ve ailede kızların terbiyesini, tahsîlini ihtiyâçlarımızla, muhîtimizle müteneşib bir hâle koymalıyız.” Necmeddîn Sâdık. (1 Ağustos 1334). “Kızların Terbiyesi”. *Türk Kadını*. 6. (Talay Keşoğlu ve Keşoğlu, 2010, ss. 137-138)

¹⁸ “Şeddesinin bütün hakkını vererek tavsîf ettiğiniz “eşşek Türkler!” sizi pek muazzib ediyordu. Siz harbden sonra artık onların, o insân bozuntularının arasında yaşamaya tenezzül, tahammül edemeyerek, çocukluğunuzdan beri perestîşkârı olduğunuz İngilizlere, onların medenî muhîtime koşacak ve avdet etmemek üzere orada yerleşecektiniz. Çünkü siz bu millettten bi-l-hâssa bu milletin kadınlarından çok yüksektiniz (!)” Şükûfe Nihâl. (28 Teşrîn-i Sani 1334). “Memnûn Musunuz?” *Türk Kadını*. 13. (Talay Keşoğlu ve Keşoğlu, 2010, ss. 318-320).

ölçülmektedir. Metindeki eleştiri, bu bağlılığı ihmal eden ya da başka kültürlere hayranlık duyan kadınlara yöneliktir. Buradaki kadın, İngiliz medeniyetine duyduğu hayranlık ve Türk toplumunu küçümsemesi nedeniyle eleştirilmektedir. Batıya kaçış, millî kimliğin reddi olarak görülmektedir.

Görüldüğü üzere kadınların eğitimi, millî kimliği ve bilinci güçlendirmek ve aile kurumunu muhafaza etmek için bir araç olarak görülmektedir. Milliyetçilik, kadınları hem eğitim aracılığıyla şekillendirmiş hem de onları toplumsal dayanışma pratikleri içinde konumlandırmıştır. Kadınlar, millî kimliğin taşıyıcısı olarak sadece annelik ve aile içindeki rollerinde değil, sosyal yardımlaşma ve dayanışma örgütlerinde de aktif hâle gelmiştir.

Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi

Fukarâyı infâk, acezeyi himâye, dul ve yoksulları sehâbet gibi bir vazîfe-i vicdaniye karşısında yorulmayan ... kocası on beş seneden-beri istibdâdın pençe-i siyah-ı menhusu altında dest-i ber-sîne-i ye'is ve hicrân olan bî-çâre bir kadının kolundan kaldırmış, bir diğerini kurtarmış, bir başkasına kol uzatmış olan bu cemiyetin müebbeden muvaffak-ı bi'l-hayır olmasını kalbimizin bütün kuvvet-i samîmiyetiyle Cenâb-ı Hak'dan temenni eyleriz. (Pazartesi 8 Kânûnievvel 324) (Kadın. 9) (Kılıç Denman, 2010, s. 205)

Bu bağlamda, Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyeti gibi girişimler, kadınların vicdani ve duygusal sorumlulukları üzerinden milliyetçi aidiyetle bütünleştiği alanlar olarak görülebilir. Bu tür örgütlenmeler, milliyetçi söylemin kadınları sadece vatanın annesi ve eğitimcisi olarak değil, toplumsal sorumluluk üstlenen aktif bireyler olarak da konumlandığını göstermektedir. Böylece kadınlar, duygusal ve sosyal bağlar kurarak hem bireysel hem de kolektif bir kimlik inşa etmiştir.

3. Kadın Dayanışmasının ve Milliyetçiliğin Duygusal Boyutları

Oatley, duygular için tarihin üç farklı anlamı olduğunu söylemektedir. Birincisi evrimseldir; duyguların bazı yönlerinin, çok uzun zaman önce ataların hayatta kalabilmek için geliştirmiş oldukları pratiklerle, geçmişte başarılı olan repertuarın genler aracılığıyla şu anda bize aktarılmış olmasıdır. İkinci anlam, herkesin kendi kişisel tarihidir; duygular doğum anından itibaren, çocukluk ilişkileri boyunca gelişmektedir. Üçüncü anlam ise fikirlerin ve toplumsal hareketlerin tarihidir (Oatley, 2004, önsöz, s. x). Duygu Nedir? sorusunu, William James 1884'te yanıtlamaya çalışmıştır. Bu çalışmanın dayandığı cevap, yaklaşık iki bin yıl önce Antik Yunan'da önerilmiş ve bugün yaygın olarak kabul görmüştür. Buna göre, duygular genellikle değerlendirmelerden kaynaklanmaktadır¹⁹ (Oatley, 2004, s. 3). Duygular bildiklerimize dayanmaktadır

¹⁹ Epiktetos: "İnsanlar bir şeyler yüzünden değil, şeylerle ilgili düşünceleri yüzünden acı çeker" demektedir.

ve bazen takıntılı düşünceler, geçmiş veya gelecek hakkındaki düşünceleri içermektedir. Duygular hayata atılmaya, harekete geçmeye katkı sağlamaktadır (Oatley, 2004, ss. 3-4).

İnsanlık tarihini anlatmayı amaçlayan bir disiplinden uzaklaştırılmış, hatta çıkarılmış olan duygular, bugün tarihin merkezinde yer almaktadır. Yirmi yıl önce böyle bir odaklanma mevcut değilken, yeni bir yaklaşım ve alan olan duygular tarihi, modern tarihsel araştırmanın en dinamik alanlarından biri haline gelmiştir (Nagy, 2018, s. 189).

Duygular tarihi, farklı zaman ve mekanlarda duygunun deneyimlenmesi, anlaşılması ve ifadesindeki çeşitliliği inceleyen bir bilim dalıdır. Duygusal deneyimdeki çeşitliliği, hissedilen bireyi aşarak toplum için ne anlama geldiğini sormayı amaçlamaktadır (Barclay, 2020, s. 1).

Alana katkı sağlayan pek çok önemli isimden önce duygular tarihi için bir manifesto olarak kabul edilen, klasik haline gelmiş bir metnin yazarı olan Lucien Febvre'den bahsetmek gerekecektir.²⁰ Yirminci yüzyıl boyunca öncüllerin önemli listesini göz önünde bulundurarak, doğumunu tarihlendirmeye²¹ çalışmak yerine,

²⁰ Febvre, L. (1941). "La sensibilité et l'histoire: Comment reconstituer la vie affective d'autrefois?", *Annales d'histoire Sociale* (1939-1941), 3(1/2), 5-20.

²¹ Duygular tarihinin gelişimi, duygulara yönelik bilimsel ilginin yükselişiyle yakından ilişkili olmuştur. Tarihinin duygulara ilişkin anlayışı, bunların bilimsel bağlamla olan ilişkisine büyük ölçüde bağlıdır. 19. yüzyılın sonlarında, duygular üzerine yazılmış bilinen en iyi iki psikolojik metin; Darwin'in *İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi* (1872) ve William James'in "Duygu Nedir?" (1884) adlı makalesidir. Freud ve diğer psikanalistler de dahil olmak üzere daha sonraki duygu teorisyenleri üzerindeki etkileri nedeniyle bilhassa önemlidir (Nagy, 2018, s. 191). 1960'larda psiko-tarihin ortaya çıkışı, geçmişte duyguların rolüne sınırlı bir biçimde dikkat çekmiştir. Erik Erikson'dan (1958) daha yeni uygulayıcılara kadar çoğu psikotarihçi biyografiye yoğunlaşmış ve büyük ölçüde Freudcu bir teorik çerçeve kullanmıştır. Genellikle duygusal özellikleri tarihsel gelişmelerle ilişkilendirmişlerdir ancak duygusal değişimle ilgilenmemişler ve duygusal faktörleri katı ve değişmeyen bir psikodinamik içine yerleştirme eğiliminde olmuşlardır. Dahası psikotarihçiler ilginç çalışmalar ortaya koymuş olsalar da yaklaşımları tarihsel disiplin içinde asla geniş kabul görmemiş ve (yaygın Freudculuk nedeniyle) diğer alanlarda da sınırlı kabul görmüştür. 1970'lerde ABD ve Batı Avrupa'daki tarihçiler sadece sıradan insanların faaliyetlerine ve değer sistemlerine değil, aynı zamanda geçmişin temel malzemesi olarak resmi politikaya, resmi kurumlara ve davranışlara da odaklanmışlardır (Stearns, 1993, s. 19). Duygulara ilişkin artan farkındalık 1970'lerden itibaren hem antropolojide hem de tarihte algılanabilse de gerçek değişim ancak on yıl sonra, duygulara ilişkin yeni, sosyal yapılandırmacı bir vizyon getiren dilsel ve kültürel dönüşümün artan önemiyle gerçekleşmiştir. 1980'lerden günümüze, doğrudan duygulara adanmış bir dizi antropolojik çalışma yayınlanmış ve bu çalışmalarda ilk kez, duyguların ve hislerin yalnızca ifade ediliş biçimleri açısından değil, aynı zamanda hissedilme biçimleri açısından da bir kültürden

duygular tarihinin 2000 yılı civarında yavaş, kısmen görünmez bir büyümeden sonra aniden yeniden keşfedildiğini söylemek mümkündür (Nagy, 2018, s. 190). Duygular tarihi 1980'lerde giderek dikkat çeken bir araştırma alanı olarak ortaya çıkmıştır. Daha önceki bulgular alanı canlandırmaya devam etmiş, ancak bir dizi özellik eklenmiştir. Çok sayıda sosyal tarihçi duyguların tarihiyle doğrudan ilgilenmeye başlamıştır. Belirli bir duygudaki değişiklikler ve bu değişiklikler ile tarihsel bir dönemin farklı yönleri arasındaki ilişki, tarihsel konular oluşturmaya başlamıştır. Bu noktada duygusal değişimin hangi bağlamlarda araştırılabileceği de ele alınmıştır (Stearns, 1993, s. 21).

Alanın önemli isimlerinden William Reddy'e ait "duygusal rejim" kavramı bir toplumda, bir dönemin bireysel duygular üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini ve duygusal yapısını açıklamaya yardımcı olmaktadır (Stearns, 2024, s. 150). Bu bağlamda kız kardeşlik ve kadın dayanışmasını duygusal rejim içinde değerlendirmek mümkündür.

Geleneksel olarak kadınlar arasındaki benzerliklerin vurgulanmasıyla kız kardeşlik iki farklı yöne doğru ilerlemiştir. Birinde tüm kadınların ittifakının, kadınların birbirlerine olan sadakatinin altı çizilmektedir. Bu nedenle kız kardeşlik, kadınlar arasındaki önemli farklılıkları uzlaştırmak için birleştirici bir güç olarak görülmüştür. İkinci olarak tüm kadınların ortak deneyimlere ve ilgi alanlarına sahip olduğu varsayımına dayanarak kadınlar, erkeklerin zıttı bir birim olarak ele alınmıştır. Açıkçası, kız kardeşlik kavramı tüm kadınlar için evrensel bir cinsiyet kimliğini vurgulamaktadır. Ancak bu evrensel toplumsal cinsiyet kimliği üzerinde kadın koalisyonu kurmak oldukça problemlidir (Qi, 2010, s. 328). Kız kardeşlik söylemi, kadınların ortak tecrübelerine vurgu yaparken, farklılıkları ele alma biçimi ile tartışmalı bir alan oluşturmaktadır. Kız kardeşlik bir dayanışma biçimi olmakla birlikte, belirli duygusal anlamlar üreten bir yapıdır.

Belirli duyguların üretildiği ve pekiştirildiği bir alan olarak karşımıza çıkan kız kardeşlik, ortak deneyimler üzerine kurulu bir dayanışma biçimi olmanın yanı sıra duygusal bir çerçeve ve söylem üretimidir. Bu söylem, belirli kelimeler, metaforlar ve anlatılar aracılığıyla şekillenmektedir. Duyguların nasıl ifade

diğerine farklılık gösterdiği düşünülmüştür (Nagy, 2018, s. 192). 1980'lerde Carol ve Peter N. Stearns tarafından icat edilen duygu bilimi kavramı, "bir toplumun ya da toplumdaki belirli bir grubun tutumları yahut standartları" şeklinde açıklanmaktadır (Stearns ve Stearns, 1985, s. 813). Rosenwein tarafından geliştirilen "duygusal topluluklar" kavramı, tarihçilerin duygusal mikro tarih yapmasına yardımcı olmaktadır (Nagy, 2018, s. 200). Alanın bir diğer önemli ismi William Reddy'ye göre, duygusal normlar rejimlerin değişmesiyle birlikte değişmekte ve aşırı duygusal acı, duygusal ve politik rejimlerin değişimlerini güçlendirmektedir (Nagy, 2018, s. 200).

edildiği ve aktarıldığı konusunda Reddy'nin “emotives” kavramı önemli bir açıklama sunmaktadır²².

Duygusal kelime dağarcıkları insanların duygularını anlama, ifade etme ve hatta “hissetme” biçimleri için oldukça önemlidir. William Reddy'nin “emotives” kavramını yaratmasının nedenlerinden biri de budur: duygusal ifadeler, duyguları ifade etme girişimlerinin sadece taslaklarıdır (Rosenwein, 2015, s. 4). Bütün bu kelimeler, vurgular, kalıplar, retorik aynı zamanda yaşayan çağdaşların ve daha sonra gelen yeni nesillerin erişebildiği “duygusal mirasları” oluşturmaktadır. *Duygusal topluluklar*²³ gelenekleri kendi ihtiyaçlarına göre uyarlamaktadırlar. Bazen, eskilerine dayanan yeni kelimeler ve yeni kalıplar üretmektedirler. “Duygu nesilleri” ile kastedilen tam olarak budur (Rosenwein, 2015, s. 9). Eski ve yeni nesil arasında duygusal ifadeler, belirli kelimeler, kalıplar aracılığıyla mütemediyen bir aktarım söz konusudur.

Annelerin çocuklarına aktaracakları, milletin geleceğini şekillendirecek duygusal rejimlerin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Milliyetçi söylem, kadını toplumsal ve duygusal bir görevle tanımlamaktadır. Aşağıdaki metinde kadınların iyi anne olmaları, duygusal bir sorumluluk olarak görülmektedir:

Hanımlara Serbest Dersler Müessesesi

Türk Kadını Dershânesi

“Türk Kadını” mecmuâsının sâhibi tarafından te'sis edilmiştir.

Dershânenin küşâdından başlıca maksad:

Tahsil görmüş ve görmemiş olan her yaştaki hanımlara lâzım gelen ma'lûmâtı vermek, en fâideli sa'natları öğretmek, her nev' mûsikîyi ta'lîm etmek ... Hulâsa onları iyi birer “anne” olmak üzere hazırlamaktır.

²² Örneğin kadınların birbirlerine hitap ederken kullandıkları “hemşire” kelimesi oldukça dikkat çekicidir. *Hemşire* kelimesi biyolojik bir kardeşlikten çok ortak bir kimlik ve dayanışma söylemini inşa eden güçlü bir duygusal çerçeve sunmaktadır. Osmanlı kadın hareketlerinde kadınlar arasındaki dayanışmayı, güçlü bağı ifade etmek için sıklıkla kullanılan bu kelime, milliyetçilik, aidiyet duygusu bağlamında mühim bir anlam taşımaktadır. Hemşire, kelimesi bir hitap biçiminden çok milliyetçi ve duygusal topluluk inşasının önemli bir aracı olmaktadır.

²³ Rosenwein, “duygusal topluluklar”ın genellikle, kendi özel değerleri, duygu biçimleri ve bu duyguları ifade etme yolları olan sosyal gruplar olduğunu belirtmektedir. Bu duygusal topluluklar arasında benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Ayrıca bunların sınırlı varlıklar olmadığını söylemek mümkündür (Rosenwein, 2015, s. 3). Herhangi bir toplumda, herhangi bir zaman diliminde birden fazla duygusal toplulukla karşılaşmak mümkündür. Bunlar nadir olarak birbirlerinden tamamen farklıdır, örtüşükleri temel noktalar bulunmaktadır. Aynı zamanda, bir arada var olan duygusal topluluklar aynı veya benzer ekonomik, teknolojik ve düşünsel koşullara yanıt vermek zorunda olduklarından, genellikle birbirleriyle tanınabilir bir şekilde ilişkilendirilmektedirler (Rosenwein, 2015, ss. 3-4).

Dershâne lisân, mûsikî, fûnûn kısımlarını muhtevidir. Ancak lüzum görüldükçe derslerin nev'i çoğalabilir. (9 Kânûn-i Sâni 1335) Türk Kadını. 16. (Talay Keşoğlu ve Keşoğlu, 2010, s. 429).

Kadınların birlikte eğitim aldığı bu tür mekanlar, onları hem toplumsal rollerine hazırlamakta hem de aralarında *duygusal topluluk* oluşturan alanlar yaratmaktadır. Kadınlar arasındaki bu dayanışma, toplumsal ve millî çıkarları incelemektedir. Bu tür mekanlarda kadınlar, ortak bir hedef ve millî bilinç etrafında bir araya gelmektedirler.

“Dâr-ül-Muallimatlı Hanımların Fâideli Teşebbüsleri”²⁴ başlıklı yazıda Dâr-ül-Muallimât son sınıf öğrencilerinin belirli günlerde bir araya gelerek birtakım bilimsel, toplumsal konuları tartıştığından bahsedilmektedir. Kadınların bir araya gelerek hem entelektüel hem de sosyal açıdan bir dayanışma zemini yarattıkları görülmektedir²⁵. Ayrıca diğer kurumlarla iletişim kurarak ağlarını genişletmeleri, dayanışmayı daha geniş bir alana taşıdıklarını göstermektedir. Bu pratikler, kız kardeşlik anlayışını somutlaştırmaktadır.

“Umûmî Mütâlaa Salonu

Dershânenin en üst katındaki dâire, hanımlara “mütâlaa salonu” ittihâz edilmiştir. Mûdâvimeler bilâ-ücret burada istedikleri kitâblarla mecmûaları okuyabileceklerdir. Arkadaşları da ufak bir ücret mukabilinde mütâlaa salonunda vakit geçirebilir. Burada eski ve yeni her nev' müfid eserler bulundurulacaktır.” (17 Nisan 1335) Türk Kadını. 20. (Talay Keşoğlu ve Keşoğlu, 2010, s. 558).

Kadın dayanışmasının somutlaştığı bu tür kamusal alanlar, kadınların bir araya gelerek fikir alışverişinde bulunabilecekleri, bilgi edinebilecekleri ve sosyal bağlarını güçlendirebilecekleri önemli mekanlardır. Salonun ücretsiz ve erişilebilir olması, kadınların bu alanda eşit koşullarda buluşmasına olanak tanımaktadır. Bu durum, daha geniş bir kadın dayanışmasının oluşmasına katkı sağlamaktadır. Diğer taraftan kadınlar için özel olarak ayrılmış bir mekân olması, dönemin toplumsal normları içinde kadınların kendileri için özerk bir alan yaratma çabasını göstermektedir.

²⁴ (17 Nisan 1335). “Dâr-ül-Muallimatlı Hanımların Fâideli Teşebbüsleri”. *Türk Kadını*. 20. (Talay Keşoğlu ve Keşoğlu, 2010, s. 555)

²⁵ “Aileler, akademik kurumlar, mahalleler” gibi sosyal topluluklarla aynı olan duygusal topluluklar; duygu sistemlerini ortaya çıkarmak, bu toplulukların ve içindeki kişilerin değerli ya da zararlı olarak tanımladıkları ve değerlendirdikleri şeyleri, değer verdikleri, değersizleştirdikleri veya görmezden geldikleri duyguları, topluluk üyeleri arasındaki duygusal bağların doğasını, teşvik ettikleri, hoş gördükleri veya kınadıkları duygusal ifade biçimlerini anlamak açısından oldukça önemlidir (Rosenwein, 2010, ss. 11-12).

Kadın dergisinin 1 numaralı sayısında Mehmed Cevâd tarafından kaleme alınan “Kadınlara Dâir -Hanımlarımıza-”²⁶ adlı metinde kadın, gelecek nesillerin ahlaki, maddi ve manevi yapısını şekillendiren bir aktör olarak sunulmaktadır. Bu görev, kadınların çocuk yetiştirme sürecindeki rollerini ulusal bir sorumluluk haline getirmektedir. Diğer taraftan kadınlar, aile ekonomisinin temel direği olarak tasvir edilmekte ve kadınların israftan kaçınmaları gerektiği ifade edilmektedir. Bu bağlamda metin, kadının bireysel rollerini toplumsal ve millî projelerin duygusal taşıyıcısı haline getiren bir anlayışı temsil etmektedir.

Seniha Hikmet mahlasını kullanan Aka Gündüz tarafından yazılan “Musâhabe-i Nisâiyye Hepsine Bir Cevâb”²⁷ başlıklı yazı oldukça dikkat çekicidir. Bu metnin erkek bir yazar olan Aka Gündüz tarafından yazılması gerek dönemin toplumsal cinsiyet anlayışı gerek milliyetçilik ve kadın hakları hareketlerinin erkekler tarafından nasıl şekillendirildiğini anlamak açısından oldukça önemlidir.

Metinde yazarın “bizim kadınlarımız” şeklinde sahiplenici bir üslup kullanması, dönemin ataerkil yapısını ve erkeklerin, kadınların toplumsal rollerini belirlemedeki etkisini göstermektedir. Metin, milliyetçi bir bağlamda yazılmıştır ve memleket ve millet gibi ifadelerle kadınların eğitimi ulusun yükselişiyle ilişkilendirilmiştir.

Kadınlar “ey mehrü’n-nisânın refref-i ulviyetinde birer seyyâre-i pürnûr ve zeheb” gibi abartılı ifadelerle kadınlar idealize edilmekte, toplumsal ve ulusal amaçlar için kullanılan birer sembol olarak ele alınmaktadır.

Bu metin kadın dayanışmasının duygusal boyutunu öne çıkarırken bunu erkek bakış açısıyla yapmaktadır. Aka Gündüz, kadınlara hitap ederken erkek bakış açısının hâkim olduğu, koruyucu ve yönlendirici bir söylem kullanmaktadır.

Kadınlar, toplumsal sorunlara duyarlılık göstererek hayır cemiyetleri aracılığıyla aktif bir rol üstlenmektedirler:

“Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi

Selanik nisvân-ı İslâmından birkaç hamîyyet-perver hanım bir araya gelerek ‘Şefkat’ nâmiyle bir cemiyet-i hayriye te’sîsine karâr vermişlerdir.

...

²⁶ “... Hayât-ı içtimâ’iyyede sizin iki büyük vazîfeniz vardır: terbiye-i etfâl, idâre-i beytiyye. Terbiye-i etfâl: Bu başlı başına bir cihân-ı meşgale teşkil eyler. ... Çocukların terbiyesi; bu öyle bir silsile-i a’mâl ve ef’âldir ki yalnız bir nesl-i müstakbelin değil, kavânin-i irsiyye dolayısıyla, bütün ensâl-ı âtiyenin hayât ve ruhunda, mâddiyet ve ma’nevîyyetinde nüfuz-ı şâmilini ikâ’ eleyecektir.” Mehmed Câvid. (Pazartesi 13 Teşrînevvel 324). *Kadın*. 1. “Kadınlara Dâir -Hanımlarımıza” (Kılıç Denman, 2010, s. 37-38).

²⁷ Seniha Hikmet. (Pazartesi 13 Teşrînevvel 324). “Musâhabe-i Nisâiyye Hepsine Bir Cevâb”. *Kadın*. 1. (Kılıç Denman, 2010, ss. 39-40).

... Madem ki insân dünyaya gelirken bu hiss ile ve penî-i nev'ine karşı bir borç ile gelir, yani yaşamak için diğerlerinden göreceği yardıma mukabil kendisinin de bir vazîfesi vardır, bu vazîfe derhâl iki şekli ile ta'yyün eder ki bunların birincisi adâlet ikincisi şefkattir..." (Pazartesi 13 Teşrînevvel 324) Kadın. 1. (Kılıç Denman, 2010, ss. 49-50).

Metinde kadınların *ağlayan gözler, inleyen yürekler* gibi metaforlarla dile getirilen duyguları, şefkat duygusunun kadın dayanışmasının temel unsurlarından biri olduğunu göstermektedir.

"Habishâneleri dolu, mektepleri boş, dilencisi çok, fukârası işsiz olan memleketler harâba mahkûmdurlar..." ifadesi, toplumsal refahın millî bir gaye olarak görüldüğünü belirtmektedir. Kadınların hayırseverlik faaliyetleri bu millî gayeye ulaşmada temel bir rol oynamaktadır. Şefkat duygusu, bireylerin birbirlerine karşı duyduğu sorumlulukla birleşerek ulusun inşasında bir motivasyon kaynağı haline gelmektedir. Milliyetçilik burada sadece siyasi bir ideal olarak değil, duygusal bir bağlılık ve sorumluluk olarak tanımlanmaktadır.

"Şu'ûnât:

... Fehîme Sultân Hazretleri'nin bir Osmânî Te'âvün Cemiyet-i Nisvâniyesi'ne riyâset-i vazîfe-i mübeccelesini der'uhde buyurduklarını evrâk-ı havâdisde okuduğumuz vakit gözlerimiz yaşla doldu.

... Hey'et-i ictimâ'iyemizde, kadınların uhdelerine terettüb eden vezâîfin en mühim bir kısmını da te'âvün teşkîl eylediği meydândadır. Nisvân-ı Osmâniyyenin bu kazıyye- mühimmeyi, zamân gaib etmeksizin pîş-i mülâhaza eylemeleri müstakbelen kendilerinden daha nice hârikalar göreceğimize bir bürhândır. Şefkat, merhamet, mürüvvet gibi kadınlığa has olan hissiyât-ı rakîka-i ulviyye; zemîn-i icrâât ve meydân-ı te'âvüne atılan böyle bir hey'etin zaruretin elîm ve tahammülsüz darbeleriyle giriftâr-ı ye'is ü hirmân olan bedbaht âilelere, istibdâdın âhenin pençeleriyle yıktığı muhabbet yuvalarında yaşayan etfâl-i metrukeye, ocakları yıkılmış vâlideler, cihâzsız kalan gelinlere ne büyük bir meleke-i sıyânet olacağı ednâ-i mülâhaza ile anlaşılır. ..." (Pazartesi 13 Teşrînevvel 324). Kadın. 1. (Kılıç Denman, 2010, s. 51).

Bu tür örgütler, kadınların kamusal alanda dayanışma pratiklerini sergiledikleri mekânlar olarak değerlendirilmektedir. Fehime Sultan'ın liderliğindeki hareket, kadın dayanışmasının millî bir projeye hizmet ettiğini göstermektedir. Kadınların dayanışma pratikleri, ulusun ihtiyaç duyduğu toplumsal dayanışma ağlarının önemli bir parçasıdır.

Metinde geçen "Hey'et-i ictimâ'iyemizde, kadınların uhdelerine terettüb eden vezâîfin en mühim bir kısmını da te'âvün teşkîl eylediği meydândadır." ifadesi, dayanışmanın kadınlar için temel bir toplumsal görev olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Diğer taraftan metinde yer alan “Şefkat, merhamet, mürüvvet gibi kadınlığa has olan hissiyâb-ı rakîka-i ulviyye” şeklindeki ifade, kadınların geleneksel olarak duygusal ve fedakâr rollerle ilişkilendirildiğini ortaya koymaktadır. Bu duygular, dayanışma ve yardımseverlik gibi pratiklere dönüşerek toplumsal düzenin korunmasına ve sürdürülmesine hizmet etmektedir.²⁸

“Bedbaht âilelere, etfâl-i metrukeye, ocakları yıkılmış vâlideler, cihâzsız kalan gelinlere” yardım eli uzatılması, kadın dayanışmasının net göstergelerindendir.

Kadın dergisinin 3 numaralı sayısında yayınlanan “Kadınlarımızın Mevkî’-i Medenîsi (2) Mâ-ba’dî”²⁹ başlıklı metin, İslam kadınına atfedilen medeni hakların altını çizerek, kadının toplumsal statüsünü ulusal bir gurur kaynağı haline getirmektedir. Burada milliyetçi söylemin, kadın haklarını bir modernleşme ve üstünlük göstergesi olarak kullandığı görülmektedir. Avrupalı kadın ile İslam kadını arasındaki fark vurgulanırken, bir tür kültürel üstünlük iddia edilmektedir. Bu durum, milliyetçi duyguların inşasında kadınların statüsünün nasıl bir sembol hâline getirildiğini ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan metin, İslam kadının hukuki haklara sahip olduğunu ve bu hakların korunduğunu dile getirmektedir. Bu, II. Meşrutiyet dönemi modernleşme sürecinde, geleneksel değerlerin kadınlar üzerinden nasıl yeniden yorumlandığını ve modernleşme ile bağdaştırılmaya çalışıldığını göstermektedir.

Fatma Seniye tarafından kaleme alınan “Musâhabe-i Nisâiyye: Neler Yapmalıyız?”³⁰ yazıdaki “Ey refikalarım!” ve “Sevgili hemşirelerim” gibi ifadeler, kadınlar arasındaki “kız kardeşlik” bağlarını güçlendirme arzusunu yansıtmaktadır.

Diğer taraftan metinde kadınların eksikliklerini fark ederek bunların giderilmesi için çaba sarf etmeleri gerektiğine dair öneriler bulunmaktadır. Burada

²⁸ Duygular tarihinde bireylerin duygularından bahsetme eğilimi olsa da duygular her şeyden önce toplumsallığın araçları olarak görülmektedir. Duygular, yalnızca toplumsal olarak inşa edilmemektedir aynı zamanda “kültürel sistemleri sürdürmekte ve onaylamakta”, insan ilişkilerini aydınlatmaktadırlar. Bu nedenle, duygu ifadeleri sosyal etkileşimler olarak okunmalıdır. İnsanlar arasındaki duygusal alışverişler, yeni duygulara ve yeniden düzenlenmiş ilişkilere yol açan “senaryolar” oluşturmaktadırlar (Rosenwein, 2010, ss. 19-20).

²⁹ “... Bu noktadan bir Avrupalı kadınla bir İslâm kadını arasında bir fark varsa o da: Avrupalı kadının hiçbir suretle hakk-ı kanûnîye mâlik olmaması, İslâm kadınının her türlü hukuk-ı kanûniyyesini hâiz olub ve fakat bunun isti’ mâlini mensûb olduğu bir erkek vâsıtasına tevdi’ etmesidir ki bu da fark-ı azîmdir.” A. Senî. (Pazartesi 27 Teşrînevv 324). “Kadınlarımızın Mevkî’-i Medenîsi (2). *Kadın*. 3. (Kılıç Denman, 2010, s. 76)

³⁰ Fatma Seniye. (Pazartesi 17 Teşrînisânî 324). “Musâhabe-i Nisâiyye: Neler Yapmalıyız?”. *Kadın*. 6. (Kılıç Denman, 2010, ss. 136-137).

dayanışmanın, aynı zamanda kolektif bir bilinçlenme aracı olduğunu görmek mümkündür. Kadınların “sıhhat-i bedeniyemiz, evlâdlarımız, umûr-ı beytiyye” gibi konularda sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiği vurgulanmakta, bu sorumluluklar millî kimlik inşası ile ilişkilendirilmektedir.

Metinde yer alan “Sükût etmeyelim. ... Ağlayalım” şeklindeki ifadeler, duygusal dayanışmanın kolektif bir ifade biçimi olarak nasıl kullandığını göstermektedir. Bu durumu kadınların toplumsal haklarını talep ederken duygusal gücü bir araç olarak kullanmaları ile açıklamak mümkündür.

Türk Kadını dergisinin 5 numaralı sayısındaki “Kadın Duyguları 2”³¹ başlıklı yazıda yer alan “Bizim iyi terbiye görmüş Türk ruhumuz” ifadesi, kadın kimliğinin bir ahlaki ve millî ideal üzerinden şekillendiğini göstermektedir. Bu ideal, geleneksel değerleri modernleşmenin olumsuz etkilerine karşı bir savunma mekanizması olarak ortaya koymaktadır.

Metinde, Moda çevresindeki kadınların “taklitçi hayat” tarzına yöneltilen eleştiriler, Batılılaşma sürecinin duygusal ve ahlaki boyutlarıyla sorgulanmasını ifade etmektedir. Burada milliyetçilik idealinin, Batılılaşmayı “çirkin” ve “kaba” bir taklit olarak görerek kendi değerlerini korumaya çalıştığını söylemek mümkündür.

Diğer taraftan “Biz, Bedia ile ikimiz, bu muhîte (Moda) ve bu insânlara ne kadar yabancı idik.” ifadesi, kadınların benzer ahlaki ve millî değerler üzerinden bir dayanışma kurduğunu göstermektedir. Dayanışma, ortak millî ve ahlaki değerleri paylaşan kadınlarla sınırlıdır. Kadınlar ortak değerler ve duygular temelinde bir araya gelerek bir topluluk oluşturma ve farklı değerlere sahip olanları “öteki”leştirmektedirler.

Türk Kadınlarına Açık Mektûb

Pâyitaht dünkü düşmanlarla dolu; izzet-i nefsimiz onların çizmeleri altında ezilmekte bulunduğu şu sırada erkeklerimiz millî bir varlık gösteremiyorlar. Binâenaleyh size büyük bir vazife düşüyor: Hemen bir cem'iyet teşkil ederek dost, düşman, bî-araf... bütün ecnebî memleketlerine ve o memleketlerdeki kadın cem'iyetlerine mürâcaatla mağdûr ve mazlûm olduğumuzu âleme duyurmak ve icâb ederse bağırip çağırarak, her vâsitaya mürâcaat ederek hakkımızı istirdâda çalışmak...

“Türk Kadını”nın sayfeleri sizin için açıktır (Talay Keşoğlu ve Keşoğlu, 2010, s. 335).

³¹ “Bizim iyi terbiye görmüş Türk ruhumuz bu taklîdci hayâtın, bu hayâtın şu çirkin safhalarından âdetâ istikrâh etti. Bize kimse takılmadı, kimse laf atmadı. Bununla beraber son derece sıkıldık ve habersiz, iki ruhun bir anda verdiği kararla döndük; arabamıza atılarak eve geldik.” Kâzım Nâmî. (18 Temmuz 1334). “Kadın Duyguları 2”. *Türk Kadını*. 5. (Talay Keşoğlu ve Keşoğlu, 2010, ss. 113-116).

Metindeki açık dayanışma çağrısı, kadınların toplumsal ve millî mücadelelerdeki rollerini vurgulamakta, aynı zamanda bu rollerin duygusal ve ahlaki temellerini ortaya koymaktadır.

“Hemen bir cem’iyet teşkil ederek...” ifadesi, kadınları bir araya gelmeye ve örgütlenmeye davet etmektedir. Bu çağrı, kadınların bireysel kimliklerinden sıyrılarak ortak bir dava için birlikte hareket etmeleri gerektiğini göstermektedir. Burada kadınların ortak bir amaç etrafında şekillenen *duygusal topluluk* oluşturdukları görülmektedir. Bu durum, dayanışmanın yalnızca fiziksel değil, duygusal bir boyuta da sahip olduğunu göstermektedir.

“İzzet-i nefsimiz onların çizmeleri altında ezilmekte...” ifadesi, kadınların onur ve şeref duygularına seslenmektedir. Bu duygular, kadınların harekete geçmesi için güçlü bir motivasyon kaynağıdır. Diğer taraftan metinde ele alınan *mağduriyet* hissi, duygusal rejimin parçası olarak, kadınların toplumsal ve millî harekete katılmalarını sağlamaktadır.

Kız kardeşlik kavramı, kadınlar arasındaki dayanışmaya dikkat çeken bir yapıdır. Bu dayanışma, tarihsel olarak farklı duygusal normlarla şekillenmiştir. Örneğin, kadınların annelik üzerinden tanımlandığı milliyetçi rejimlerde kız kardeşlik vurgusu, kadınları kamusal alanda bağımsız bir siyasi özne olarak görmek yerine, onları aile metaforu içinde konumlandırma işlevi görmüştür. Burada duygusal rejim devreye girmektedir: Milliyetçi söylemler kadınları belirli duyguları hissetmeye ve sergilemeye yönlendiren kurallar koyarak, kız kardeşliği de bu çerçevede tanımlamaktadır³².

Milliyetçi söylemler, kadınların dayanışmasını destekler gibi görünse de bu dayanışmayı belirli duygusal normlarla sınırlandırmaktadır. Milliyetçiliğin kadın dayanışmasını belli duygusal kodlar içinde tanımlaması nedeniyle, kız kardeşlik de ulusun inşasına hizmet eden bir duygu biçimi hâline gelmektedir.

³² Ulusal kardeşlikler, kapsayıcı olmalarına rağmen yatay değildir. Milliyetçilik sadece ötekileştirmek değildir; aynı zamanda düzenlemektir. Kardeşlik imgeleri ulus içinde hiyerarşiler kurulmasını sağlamıştır ve bu özellikle kadınlar için daha belirgin olmuştur (Duhé, 2024, s. 323).

Sonuç

II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal ve siyasal dönüşümlerin hız kazandığı bir süreç olarak, kadınların toplumsal rollerinin yeniden tanımlandığı ve bu rollere duygu temelli bir anlam yüklendiği bir dönemdir. Bu çalışmada, kadınların bu dönemde oluşturduğu dayanışma pratikleri ve milliyetçi ideolojinin bu pratiklere duygusal etkileri, duygular tarihi perspektifinden incelenmiştir. Kadınlar, yalnızca toplumsal ve siyasal yapının pasif birer unsuru olmaktan öte, dönemin duygusal rejimlerinin aktif birer öznesi olarak görünürlük kazanmışlardır.

Bu dönemde, milliyetçilik ideolojisi kadınların duygularını şekillendiren ve yönlendiren en önemli unsurlardan biri olmuştur. Kadınların vatan sevgisi, fedakârlık, yardımlaşma ve şefkat gibi duyguları, bir yandan dayanışma ve birliktelik pratiklerinin temelini oluştururken, diğer yandan bu duygular milliyetçi söylemlerle çerçevelenerek belirli bir ideolojik zemine oturtulmuştur. Kadınların açtıkları dernekler, yayınladıkları dergiler ve katıldıkları sosyal faaliyetler, duygusal toplulukların ortaya çıkışına ve gelişimine olanak tanımış; bu yapılar aracılığıyla kadınlar, hem kendi duygusal deneyimlerini ifade etmiş hem de diğerlerinin duygularını şekillendirmiştir.

Bununla birlikte, milliyetçiliğin kadınlar üzerindeki etkisi çift yönlü olmuştur. Kadınlara ulus inşasında belirli bir sorumluluk yüklenmiş ve özellikle *geleceğin anneleri* olarak eğitilmeleri gerektiği sıklıkla vurgulanmıştır. Bu durum, kadınların toplumsal yeniden üretim süreçlerinde merkezi bir konuma yerleştirilmesine rağmen, aynı zamanda onların kamusal alandaki rollerinin sınırlandırılmasına ve ikincil bir konumda tutulmalarına neden olmuştur. Aile ve annelik kutsallaştırılmış; kadınların sevgi, şefkat ve fedakârlık gibi duyguları, ulusal bir görev olarak yeniden tanımlanmıştır.

Kadınların bu süreçte oluşturduğu dayanışma pratikleri, dönemin hâkim duygu rejiminin sınırlarını aşma potansiyeli taşımakla birlikte, bu rejim tarafından çerçevelenmiştir. Dergilerde yapılan bilinçlenme ve birlik çağrıları, kadınların duygusal bağlarını güçlendirmiş ve onları ortak bir amaca yönlendirmiştir. Ancak bu çağrılar, aynı zamanda milliyetçi ideolojilerin kadınlara biçtiği rollerin bir yansıması olarak, belirli duyguların daha fazla ön plana çıkarılmasına yol açmıştır.

Sonuç olarak, II. Meşrutiyet dönemi, kadınların duygusal topluluklar oluşturarak dayanışma gerçekleştirdiği ve duygularını toplumsal ve siyasal bir güç olarak kullanabildiği bir süreç olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, kadınların bu duygusal deneyimleri, milliyetçi ideolojilerin etkisi altında şekillenmiş ve belirli sınırlamalara tabi tutulmuştur.

Kaynakça

- Abadan, Y. (2006). Tanzimat Fermanı'nın Tahlili. M. Seyitdanlıoğlu ve H. İncelik (Ed.), *Tanzimat Sürecinde Osmanlı Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde (ss. 37-65). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Ahmad, F. (1995). Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler. M. Tunçay ve E. J. Zürcher (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)* içinde (ss. 13-32). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akagündüz, Ü. (2016). II. Meşrutiyet Döneminde Kadın Hareketi ve Şukufe Nihal'in Bugünün Genç Kadınına Adlı Yazısı. *Fe Dergi*, 8(1), 111-117.
- Akçura, Y. (1976). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Akşin, S. (2007). *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Akyıldız, A. (2012). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* (4. bs). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akyılmaz, G. (2017). Osmanlı Devleti'nde Kadınların Mülkiyet Hakları ve Karşılaştıkları Hukuki Sorunlar. *TBB Dergisi*, 30(Özel Sayı 2017), 325-364.
- Akyüz, Y. (2007). *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 - M.S. 2007* (11. bs). Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Alkan, M. Ö. (2000). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924* (Tarih İstatistikler Dizisi C. 6). Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Arai, M. (2016). *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği* (6. bs). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Baggio, A. M. (2013). The Forgotten Principle: Fraternity in Its Public Dimension. *Claritas: Journal of Dialogue and Culture*, 2(2), 35-52.
- Barclay, K. (2020). *The History of Emotions: A Student Guide to Methods and Sources*. Bloomsbury Publishing.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (4. bs). İstanbul: YKY.
- Chatterjee, P. (2016). Kadın Sorununa Milliyetçi Çözüm. *Vatan Millet Kadınlar* (6. bs) (A. G. Altınay, Ed.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çakır, S. (2016). *Osmanlı Kadın Hareketi* (5. bs). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Çalen, M. K. (2017). *Osmanlıcılık ve İslamcılık Karşısında Türkçülük*. İstanbul: Ötüken.
- Demir, Ş. (2011). Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlıcılık. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (29), 331-348.
- Duhé, A. (2024). A Brotherhood of Nations: Imagining the Nation-Based Order During the Springtime of Nations (1848). *Review of International Studies*, 51(2), ss. 312-337.
- Durgun, Ş. (2020). Türk Ulusal Kimliğinin Dönüşümü ve Yeni Osmanlıcılık. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 299-316.
- Febvre, L. (1941). "La sensibilité et l'histoire: Comment reconstituer la vie affective d'autrefois?", *Annales d'histoire Sociale (1939-1941)*, 3(1/2), 5-20.
- Godechot, J. (1971). Nation, Patrie, Nationalisme et Patriotisme en France au XVIIIe siècle. *Annales historiques de la Révolution française*, (206), 481-501.
- Gökarp Z. (1976). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* (Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları Seri: 4). Ankara: Emel Matbaacılık.
- Gökarp Z. (2019). *Türkçülüğün Esasları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

- Hayes, C. J. H. (1937). *Patriotism, Nationalism and the Brotherhood of Man*. NY: The Paulist Press.
- Hechter, M. (2000). *Containing Nationalism*. Oxford University Press.
- Heuer, J. N. (2007). *The Family and the Nation: Gender and Citizenship in Revolutionary France, 1789-1830*. Cornell University Press.
- Hobsbawm, E. J. (2010). *Millîyetler ve Milliyetçilik* (4. bs) (O. Akınhay, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- İnalçık, H. (2013a). *Osmanlı ve Modern Türkiye*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- İnalçık, H. (2013b). *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci* (4. bs). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalçık, H. (2016). *Türklük, Müslümanlık ve Osmanlı Mirası* (3. bs). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Kandiyoti, D. (2013). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler* (4. bs) İstanbul: Metis.
- Karakışla, Y. S. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*. İstanbul: İletişim.
- Karpat, K. H. (2001). *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk* (R. Boztemur, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Karpat, K. (2006a). Giriş. *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma. Osmanlı ve Dünya Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri* (5. bs) (K. Karpat, Haz.). İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Karpat, K. H. (2006b). *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma* (D. Özdemir, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Karpat, K. (2017). *Osmanlıda Milliyetçilik, Osmanlıda Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*. İstanbul: Timaş.
- Kasaba, R. (2011). *Modern Dünyada Türkiye* (Z. Bilgin Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Kılıç Denman, F. (Yay. Haz.). (2010). *Yeni Harflerle Kadın (1908-1909) II. Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi*. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları.
- Kurnaz, Ş. (2015). *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923* (2. bs). İstanbul: Ötüken.
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (5. bs) (M. Kırıtlı, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mahir-Metinsoy, E. (2010). Kadın Tarihi Araştırmaları Açısından Türk Kadını Dergisi. B. Talay Keşeoğlu ve M. Keşeoğlu (Yay. Haz.), *Türk Kadını 1918/1919 (Yeni Harflerle)* içinde (ss. xx-xxxvii). İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları.
- Mardin, Ş. (1991a). *Modern Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler III*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1991b). *Türk Modernleşmesi Makaleler IV*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nagel, J. (1998). Masculinity and Nationalism: Gender and Sexuality in the Making of Nations. *Ethnic and Racial Studies*, 21(2), 242-269.
- Nagy, P. (2018). History of Emotions. *Debating New Approaches to History* (M. Tamm ve P. Burke, Ed.). Bloomsbury Publishing.

- Nişancı, Ş. (2010). Osmanlıdan Cumhuriyete Önemli Siyasal Akımlar ya da Türkiye’de Siyasetin Üç/İç Yüzü. A. Çaylak, M. Dikkaya, C. Göktepe ve H. Kaplı (Ed.), *Türkiye’nin Politik Tarihi* (2. bs) içinde (ss. 59-92). Ankara: Savaş Yayınevi.
- Oatley, K. (2004). *Emotions: A Brief History*. Blackwell Publishing.
- Qi, T. (2010). Transforming Sisterhood to an All- Relational Solidarity. *Race, Gender & Class*, 17(3/4), 327-335.
- Renan, E. (1994). Qu’est-ce qu’une nation?. J. Hutchinson J. ve A. D. Smith (Ed.). *Nationalism* (1994) içinde (ss. 17-18). Oxford University Press. (1882).
- Rosenwein, B. (2010). Problems and Methods in the History of Emotions. *Passions in Context I* içinde (ss. 1-32).
- Rosenwein, B. (2015). *Generations of Feeling: A History of Emotions, 600-1700*. Cambridge University Press.
- Sancar, S. (2017). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*. İstanbul: İletişim.
- Seyitdanlıoğlu M. ve İnalçık H. (2006). Sunuş. M. Seyitdanlıoğlu ve H. İnalçık (Ed.) *Tanzimat Sürecinde Osmanlı Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde (ss. ix) Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Stearns, P. N. (1993). History of Emotions Issues of Change and Impact. M. Lewis, J. M. Haviland-Jones ve L. F. Barrett (Ed.), *Handbook of Emotions* (3. bs) içinde (ss. 17-32). The Guilford Press.
- Stearns, P. N. (2024). Emotional Remodelling: Sketching Emotion Regimes in the United States Since 1990. *Emotions and Society*, 6(2), ss. 144-153.
- Stearns, P. N. ve Stearns C. (1985). Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards. *The American Historical Review*, 90(4).
- Şerifsoy, S. (2016). Aile ve Kemalist Modernizasyon Projesi, 1928-1950. A. G. Altınay (Ed.), *Vatan Millet Kadınlar* (6. bs) içinde (ss. 167-200). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Talay Keşoğlu, B. ve Keşoğlu, M. (Yay. Haz.) (2010). *Türk Kadını 1918/1919 (Yeni Harflerle)*. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları.
- Toprak, Z. (2016). *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)* (2. bs). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tunçay, M. (1982). *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2007). *Millet ve Tarih Şuuru*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2005). *Savaş, Devrim ve Uluslaşma*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.